

✓ 307.411

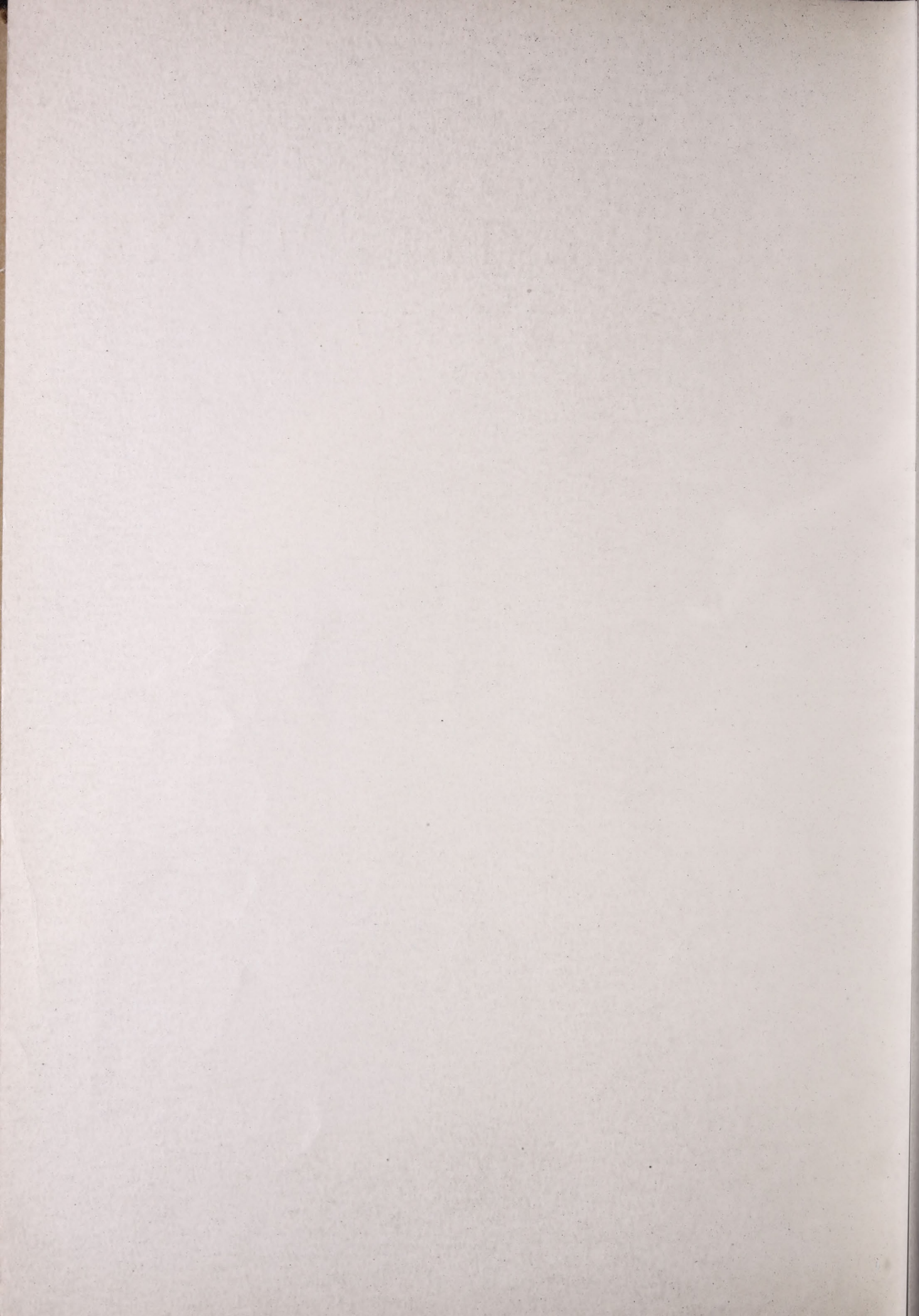
1957

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

9.

BUDAPEST, 1957 JÚNIUS

TELEPÜLÉSTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

9.

BUDAPEST, 1957 JÚNIUS

SZERKESZTI
AZ ÉPÍTŐIPARI ÉS KÖZLEKEDÉSI MŰSZAKI EGYETEM
VÁROSEPÍTÉSI TANSZÉKE

A TANULMÁNYOK AZ ÉPÍTŐIPARI ÉS KÖZLEKEDÉSI MŰSZAKI EGYETEM
VÁROSEPÍTÉSI TANSZÉK TUDOMÁNYOS MUNKÁJA KERETÉBEN
PERÉNYI IMRE EGYETEMI TANÁR IRÁNYÍTÁSÁVAL KÉSZÜLTEK

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS:

PERÉNYI IMRE

A SZERKESZTÉS MUNKATÁRSA:

KERESZTÉLY GYÖRGY

A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT FEJLESZTÉSÉNEK KÉRDÉSEI*

FARAGÓ KÁLMÁN ÉS DR. MAJOR JENŐ

A mezőgazdasági jellegű települések fejlődése — még sokkal inkább, mint a városoké — az utolsó évszázadban egységes szabályozó alap nélkül, spontán módon történt. Ennek eredményeképpen a falvak hagyományos struktúrája és nagyságrendi viszonyai gyakran alapvetően megváltoztak. A különböző jellegű és nagyságú mezőgazdasági települések (tanyák, majorok, különböző nagyságú falvak) eloszlása, egymáshoz viszonyított rendszere azonban a termelési mód erőteljes megváltozása és új területeknek a mezőgazdasági termelésbe való bekapcsolása, sőt új települések és településcsoportok létesítése ellenére sem változott lényegében a 200 év előtti állapothoz képest, elsősorban a birtokviszonyok konzerválódása következtében.

A felszabadulás után a birtokviszonyok lényegesen megváltoztak, az üzemi viszonyok pedig a nagyüzemi gazdálkodás fejlődésével jelentősen átalakultak, de az egyes települések fejlődése, új települések létesítése szabályozó alap hiányában továbbra is egységes szempontok nélkül folyt, általában a pillanatnyi szükségleteknek megfelelően. Ennek oka nem utolsósorban az, hogy a mai napig is tisztázatlan, milyen követelményeket támaszt a mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésével kapcsolatban az üzemi és birtokviszonyok változása. Ez a tisztázatlanság nagyrészt onnan ered, hogy egy-egy település területén a tulajdoni és üzemi viszonyok továbbra is a legváltozatosabbak maradtak: egyéni tulajdonban levő kisbirtokok, különböző nagyságú, de legtöbbször pár száz holdas termelőszövetkezetek, és valódi nagyüzemi kereteket biztosító állami gazdaságok helyezkednek el gyakran ugyanazon település művelési területén. Ez annak következménye, hogy a falvak a múltban a paraszti kisüzemek csoportos telephelyei voltak, a nagybirtok telephelyei általában a falun kívül helyezkedtek el; a nagybirtokok a földosztás során egyrészt paraszti kisüzemekké változtak, másrészt állami mezőgazda-

sági üzemekké szerveződtek, s megkezdődött a paraszti üzemekből összeálló szövetkezeti gazdaságok kialakulása is. Bármilyen nagy jelentőségű is volt a parasztság számára a földosztás, a települések fejlődése szempontjából újat nem jelentett, mivel lényegileg a paraszti kisüzemek számát növelte. Annál több problémát vet fel az új üzemi formák kialakulása. Ezért az alábbiakban azt keressük, hogy a nagyüzemi termelésnek milyen hatása lesz a falvak fejlődésére, és másrészt azt, hogy településeink rendszere milyen lehetőségeket nyújt az üzemi viszonyok további fejlődéséhez.

A mezőgazdaság üzemi és birtokviszonyainak változásától függetlenül is a mezőgazdasági jellegű települések fejlesztése során gondoskodni kell a lakosság megnövekedett ellátási igényeinek kielégítéséről. Egyrészt a falusi osztályviszonyok megváltozása, másrészt az a célkitűzés, hogy a lakosság szociális, kulturális, egészségügyi és egyéb ellátottságának fejlődése következtében a város és falu közötti alapvető különbség csökkenjen, új szempontokat ad a falu struktúrájának kialakításához, és számos új intézmény és létesítmény elhelyezését teszi szükségessé. Ezáltal a mezőgazdasági jellegű települések funkciói jelentős mértékben megnövekednek, és tartalmuk is megváltozik.

A mezőgazdasági jellegű településekkel való foglalkozás tehát csak olyan komplex szemlélet alapján lehetséges, amely egyaránt figyelembe veszi a mezőgazdasági termelés és a parasztság életviszonyainak megváltozott körülményeit, ezek egymással való összefüggéseit és kölcsönhatásait. Ebből következik, hogy az egyes mezőgazdasági jellegű települések és az ezekből alakított hálózat — a mezőgazdasági településhálózat — fejlesztése egyaránt tervszerűen, a termelés és a lakosság ellátása szempontjainak legmegfelelőbb módon kell, hogy megtörténjen.

E tervszerű fejlesztés törvényszerűségeinek és lehetőségeinek feltárása előtt azonban szükséges tisztázni a mezőgazdasági jellegű települések és a mezőgazdasági településhálózat fogalmát.

1949-ben országunk lakosságának 49,1%-a volt mezőgazdasági foglalkozású. Ha azonban a városokat leszámítjuk, a „vidék” foglalkozási aránya megváltozik: a mezőgazdasági csoportba tartozó lakos-

* Készült a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium megbízásából 1956-ban. A tanulmányt átdolgozva és kivonatossan tesszük közzé.

A statisztikai adatok összeállításában közreműködött Mező Lajos, az ábrákat Szilas Gyula rajzolta. A tanulmány üzemszervezési kérdésekkel foglalkozó részeinek kidolgozásához dr. Hajas József és Kismarty-Lechner Ödön kéziratos tanulmányai szolgálták alapul.

ság aránya 65%-ra emelkedik. Ez az átlagérték azonban úgy adódik, hogy az egyes, nem városi jellegű településeken belül a mezőgazdasági lakosság aránya a 20%-os és 95%-os értékek között ingadozik. Nyilvánvaló, hogy azok a települések tekinthetők mezőgazdasági jellegűeknek, amelyekben a mezőgazdasági lakosság aránya az országos átlagot jelentő 65% felett van. Természetesen a mezőgazdasági jellegű települések csoportjában is további tagozódást lehet megállapítani. Vannak olyan mezőgazdasági jellegű települések, amelyekben a mezőgazdasági lakosság mellett csak az azok ellátásához szükséges létszámú „egyéb” foglalkozású lakosság jelenléte állapítható meg, más mezőgazdasági jellegű településekben viszont a helyi ipar viszonylagos fejlettsége, a közlekedés, ingavándorforgalom stb. folytán a nem mezőgazdasági lakosság aránya ennél a minimumnál magasabb. Ily módon a mezőgazdasági jellegű települések kategóriáján belül meg lehet különböztetni *tisztán mezőgazdasági jellegű településeket* (amelyekben a mezőgazdasági lakosság aránya 85%-nál több) és a *túlnyomóan mezőgazdasági jellegű településeket* (amelyekben a mezőgazdasági lakosság aránya 65 és 85% között van). Jelen tanulmány az összefüggések tisztább bemutatása végett elsősorban tisztán mezőgazdasági jellegű településekkel foglalkozik. (Megjegyezzük, hogy a nem mezőgazdasági jellegű településekhez is tartozik termőföld és a lakosság kisebb vagy nagyobb része mezőgazdasággal foglalkozik, így azok fejlesztésénél — gyakran nem elsőrendű fontossággal — a mezőgazdasági termelés szempontjai is figyelembe veendők. Ezekre vonatkozóan jelen tanulmány megállapításai értelemszerűen alkalmazhatók.)

A mezőgazdasági jellegű települések területének, lakosságszámának nagyságrendi viszonyai igen változatosak. Az elszórt házakból álló tanyáktól kezdve az üzemi épületekből és néhány lakóházból álló mezőgazdasági üzemi településeken és a különböző nagyságú falvakon át az olyan településeket is magában foglalja a mezőgazdasági jellegű település fogalma, amelyek a sajátos magyar viszonyok következtében már részben városi funkciókat is betöltenek. Ezek a különböző nagyságú, jelentőségű és funkcióban is bizonyos mértékben különböző mezőgazdasági jellegű települések egymás mellett

elhelyezkedve olyan hálózatot alkotnak, amelyben az egyes települések az ország mezőgazdasági területének művelési központjait képezik, és egyben a településekben élő lakosságot ellátó intézmények és létesítmények elhelyezkedésének rendszerét is megadják. A *mezőgazdasági településhálózaton* tehát azt a rendszert értjük, amely ezeknek a településeknek az ország területén, illetve annak egyes tájain való eloszlásában megállapítható. Egyes mezőgazdasági jellegű településekkel való foglalkozás nem képzelhető el úgy, hogy ezek problémáit a mezőgazdasági településhálózattal való összefüggésekből kiragadjuk, mert az egyes települések jelentősége, szerepe csak környezete kölcsönhatásainak ismeretében értékelhető, s még a különleges kívánalmak sem szakíthatók el a környezet összefüggéseitől.

A mezőgazdasági települések és a mezőgazdasági településhálózat tervszerű fejlődése csak akkor biztosítható, ha tisztázva vannak a mezőgazdasági települések fejlesztésének és tervezésének irányelvei. A fejlesztés és tervezés a településekkel való foglalkozásnak két, egymástól elhatárolható területe. A fejlesztés során kell megállapítani a településhálózaton belül a mezőgazdasági jellegű településnek a mezőgazdasági termelésben való jelentőségét, szerepkörét, eljövendő lakosságszámát, valamint a lakosság igényeit és azok kielégítésének lehetőségeit. A tervezés során kell meghatározni a fejlesztés célkitűzéseinek konkrét valóráváltási módját és rögzíteni azokat a műszaki és egyéb intézkedéseket, amelyek ehhez szükségesek. *Jelen munkában a fejlesztés módszerének legfontosabb kérdéseivel foglalkozunk.*

A tanulmány a problémát két részben tárgyalja. Első részében a mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésének alapvető kérdéseivel foglalkozik, közelebbről a mezőgazdasági termelésnek a fejlesztésre gyakorolt befolyásával, a lakosság ellátásának kérdésével, valamint az ebből adódó nagyságrendi problémákkal. A második részben az egyes települések fejlesztésével kapcsolatos kívánalmak ismeretében és a mezőgazdasági településhálózat jelen helyzetének megvizsgálása után a mezőgazdasági településhálózat fejlesztésének legfontosabb kérdéseire kíván szempontokat adni.

ELSŐ RÉSZ

A TISZTÁN MEZŐGAZDASÁGI JELLEGŰ TELEPÜLÉSEK FEJLESZTÉSÉNEK FŐBB TÉNYESZŐI

I. fejezet

A nagyüzemi mezőgazdasági termelés szerepe

A mezőgazdasági termelés megszervezése befolyással van a mezőgazdasági jellegű települések nagyságára (lakosság számára és területi kiterjedésére), valamint struktúrájára (területfelhasználására, egyes területi egységek kialakítására és kapcsolataira). A termelés és a település struktúrája közötti összefüggések, kapcsolatok kielégítéséből származó feladatok megoldása elsősorban a településtervezés során merül fel jellegzetes módon. A települések fejlesztésének kérdése inkább azokhoz az összefüggésekhez kapcsolódik, amelyek a település nagysága és a termelés között fennállnak. Ez utóbbi összefüggések tisztázása szükségessé teszi a *nagyüzemi termelés szervezésének településfejlesztési szempontból való megvizsgálását*, hiszen a település nagysága összefügg a termőterület kiterjedésével, a rajta folyó termelés irányával, intenzitásával, és — mivel a település a munkaerő egy helyben való csoportosítását, koncentrálódását jelenti — tulajdonképpen mindezek a kérdések az üzemszervezés problémáján keresztül jelentkeznek.

Előre kell bocsátani, hogy a továbbiakban mezőgazdasági üzetről beszélve egyaránt gondolunk a szocialista nagyüzemű mezőgazdaság mindkét szervezeti formájára, az állami gazdaságra és termelőszövetkezetre. Kétségtelenül fennállnak ugyan és távlatban is fenn fognak állni olyan különbségek az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek között, amelyek a velük kapcsolatos települések fejlesztésére is befolyást gyakorolnak (például a termőterület megműveléséhez szükséges munkaerő némileg különböző összetétele és létszáma, az üzemi telephelyek elhelyezésével kapcsolatosan eltérő kívánalmak, a telepítés tendenciájában megmutató bizonyos eltérések stb.), mégis az üzemszervezés lényegében azonos alapvető irányelvei lehetővé teszik a kétféle szervezeti forma üzemszervezési szempontból való együttes tárgyalását oly módon, hogy a különbségekre esetenként rámutatunk. Hozzá kell még ehhez tenni, hogy ma még

alig néhány termelőszövetkezetet lehet ténylegesen mezőgazdasági nagyüzemnek tekinteni, ezért az alábbiakban általánosságban ismertetendő üzemszervezési vonatkozások elsősorban a ténylegesen nagyüzemeknek tekinthető állami gazdaságok működésének tapasztalatain alapulnak és ezeket általánosítjuk a mezőgazdasági nagyüzemekre.

1. Az üzemegeység

A mezőgazdasági termelésnek a település nagyságára gyakorolt befolyását vizsgálva elsősorban azokat az összefüggéseket kell tisztázni, amelyek a településhez tartozó üzem vagy üzemek nagysága és a település nagysága között fennállnak. Hogy a törvényszerűségeket megismerhessük, olyan nagyságrendű üzemből, illetőleg üzemi területből kell kiindulnunk, amely a racionálisan működő nagyüzem kritériumainak megfelel. Az alábbiak tehát nem lépnek fel üzemszervezési irányelvek vagy racionális üzemnagyságok megállapításának igényével, hanem csak alapvető összefüggések feltárása végett foglalkoznak az üzemnagyság problémájával.

A racionális üzemnagyság akkora művelési területet jelent, amelyen egy üzemi szervezetben a mezőgazdasági termelés a leggazdaságosabban történhetik. A korszerű mezőgazdaság üzemeltetésének ismeretében elméletileg megállapítható egy olyan alsó határ, amelynél kisebb területen a termelés ésszerűen nem szervezhető meg, és meghatározható egy olyan felső határ is, amelynél nagyobb terület termelését már nem lehet egy központból irányítani, szervezni. Az említett alsó és felső határok megállapítása egyfelől a gépesítésből és a korszerű üzem berendezéséből, másfelől az állattenyésztés és növénytermesztés szükségesszerű összekapcsolásából és a nagyüzemi munkaszervezetből következik.

A nagyüzemi mezőgazdaság lehetővé teszi az üzemen belüli munkamegosztást. Kis területen azonban nem szervezhető meg a különféle munkákra alakult munkacsoportok teljes értékű foglalkoztatása és a különböző munkafolyamatok összekapcsolása. A korszerű nagyüzem annak ellenére, hogy bizonyos termelési irányok jellemzők az egyes üzemekre, mégis sokoldalú növénytermesztést és ál-

lattenyésztést folytat. Szükségszerűen felmerül ennek következtében pl. az állatállomány fajtánkénti szétválasztása, mert más körülmények, más tartásmód felel meg egyiknek, mint a másiknak. Ez a követelmény több munkacsoport szervezését követeli meg csak az állattenyésztésen belül is; ezek munkaerejének gazdaságos kihasználása viszont bizonyos meghatározott állatlétszámot tesz szükségesé. Ugyancsak tekintetbe kell venni ezzel kapcsolatosan az épületek kérdését is. Kétségtelen, hogy nagyobb befogadó képességű épületek gazdaságosabbak, mint a kisebbek; az épületek kihasználása tehát megint hatással van az állatállomány nagyságára. Ennek az állatállománynak a takarmányellátása érdekében viszont meghatározott nagyságú területet takarmánytermesztésre kell felhasználni — a kenyérgabona, ipari növények termesztéséhez tehát további területek kellene.

A nagyüzem egy vagy több olyan — terület és termelési irány szempontjából elhatárolt — részleg szervezete, amelyeken belül a növénytermesztés és állattenyésztés egyensúlyban van oly módon, hogy az egység saját maga képes fedezni takarmány- és trágyaszükségletét, s ezen túlmenően árut is képes termelni. Ezeket a technológiailag szorosan összefüggő, kiegyensúlyozott, komplex és egy központból megművelhető egységeket nevezzük *üzemegységeknek*.

Az üzemegység nagyságát meghatározó tényezők

Az üzemegység racionális nagyságának kialakításánál jelentős tényező az a követelmény, hogy az egy központból intenzíven művelhető terület egység legyen. Az intenzív művelésnél azonban a takarmány—trágyamérleg előbb említett egyensúlya mellett a szállítások is (és ezen keresztül a távolságok) jelentős szerepet játszanak (a napi takarmányszállítás, trágyahordás stb.). Emellett tekintettel kell lenni a vetésforgóra is. A vetésforgó miatt a szántóterületet lehetőleg azonos nagyságú területszakaszokra kell osztani. A területszakaszok kedvező nagyságát a gépi művelés követelményeinek figyelembevételével kell meghatározni, és ezért leghelyesebb, ha 80—100—120 k. hold (50—70 ha) nagyságú táblákra tagozódik az árutermelő vetésforgó területe. A táblák célszerű méreteiből és a vetésforgó szakaszainak számából következik, hogy gépesített nagyüzemű gazdaságban az árutermelő részleg minimális nagysága 800—1500 k. hold szántó kell, hogy legyen.

A fentiekben felsorolt és az üzemegység racionális nagyságának kialakulásában szerepet játszó tényezők mellett olyan adottságok is szerepelhetnek, amelyek hatása módosítja az üzemegység területének elméletileg meghatározható optimumát, de az állami gazdaságok üzemegységeinek átlagos nagyságát úgy tekinthetjük, mint amely jó megközelítést adja a racionális üzemnagyságnak. Az üzemegységek nagysága országos átlagban 2000—3000 kh (1100—1700 ha) körül van és ebből 1500—2000 kh a szántó (860—1100 ha).

Az üzemegység nagyságát befolyásoló azon tényezők, amelyekről eddig szó volt, általános jelle-

gűek, és mindenfajta gazdaságban lévő üzemegységekre érvényesek. Részletesebben kell foglalkozni a termelési profil kérdésével, amely a felsorolt általános összefüggéseken túl végeredményben meghatározza az üzemegység kívánatos területi kiterjedését és munkaerőlétszámát.

A korszerű mezőgazdasági termelésnek bizonyos általános törvényszerűségei vannak, melyek abból a törekvésből adódnak, hogy a termőföldek állandó használat mellett se merüljenek ki. Ezt a korszerű agrotechnika sok mesterségbeli fogása mellett a növénytermesztés és állattenyésztés szoros összekapcsolása, másrészt a helyes vetésforgók alkalmazása teszi lehetővé. A korszerű mezőgazdaságnak ezek az alapjai szükségszerűen azzal a követelménnyel járnak, hogy egyetlen üzem sem rendezkedhetik be monokultúrára, továbbá a gabonafélék, kapások és takarmányfélék aránya bizonyos határokon belül kötött. Ennek következménye az, hogy hazai viszonyok között a gabonafélék (búza-rozs) vetésterülete mindenütt eléri a 30%-ot, a szalastakarmányok és a takarmánygabonák területe megközelíti a 20%-ot is. Ha ehhez még a kukorica és burgonya vetésterületét (20—30% körül) is hozzávesszük, láthatjuk, hogy a szántóterület 70—80%-át ezek a főnövények foglalják el, jelentős mértékben éppen a megfelelő színvonalú állattenyésztés érdekében.

Egyrészt azonban a felsorolt növénycsoportokon belüli eltolódások, másrészt a megmaradó 20—30% felhasználása révén mégis jellegzetes termelési profilok alakulnak ki, annak következtében, hogy a mezőgazdasági termelés az említett belső törvényszerűségek mellett erősen függ a termőterületek természeti viszonyaitól (talaj, éghajlat, domborzat), valamint a gazdasági és társadalmi tényezőktől. A profilozás lehetővé teszi, hogy az egyes növénytermesztési és állattenyésztési ágazatok a legkedvezőbb helyi viszonyok közé kerüljenek, ezáltal növekedhetik a munka termelékenysége. De a profilozás nem jelent monokultúrás üzemeket, mivel a fő termelési irányok kijelölése mellett az üzemen belül más üzemágak ésszerű társítása is kívánatos. A munkaerő folyamatos kihasználása, az állattenyésztés és növénytermesztés összhangja (takarmánytermesztés, trágyatermelés), a melléktermékek felhasználása (főlőzött tej felhasználása malacnevelésre), a folyamatos bevétel biztosítása (tehenészet) mind szükségessé teszik a főprofil mellett társüzemágak szervezését. Bár a társüzemágak ily módon kiegészítő jellegűek és az üzem fő termelési irányát szolgálják, a főprofil mégsem jelent egyeduralmat.

Egy adott üzem termelési irányának megállapítása tehát azt jelenti, hogy meghatározottak a legfőbb termelési feladatok, amelyek teljesítése a főüzemágban történik, de emellett a társüzemágak és kiegészítő üzemágak keretében egyéb növénytermesztési és állattenyésztési feladatokat is el kell látni. A mezőgazdasági üzemek profilját az állami gazdaságokra nézve rendeltetéleg is szabályozták, s a különböző termelési irányú üzemeket a vonatkozó rendelet az alábbiakban jellemzi:

1. *Vetőmagtermesztő és árutermelő gazdaságok.* A szántóterület 15%-án fű-, konyhakerti- és virág-

magvakat és a kapásművelésű ipari növények vetőmagvait termeszt; ezenkívül itt történik az elitgabonamagvak I. és II. fokú elszaporítása, a hüvelyes magvak és fajtakukorica, valamint a nemkapás ipari növények (rostlen), hüvelyesek és olajnövények (olajlen) és a takarmányvetőmagok termesztése. Az ilyen termelési irányú üzemeket ott kell létesíteni, ahol megfelelő talaj- és éghajlati adottságok vannak.

2. Rizstermesztő gazdaságok. Ezek kialakítására ott van lehetőség, ahol nehéz réti agyag és szikes talajok vannak, az éghajlat meleg, és az öntözés lehetséges.

3. Ipari kapásnövény és árutermelő gazdaságok. Feladatuk az, hogy a feldolgozó iparok részére nyersanyagot szolgáltatassanak (cukorrépa, dohány stb.). Az ipari kapásnövények területe a szántóterület 18—22%-a. Megfelelő talajviszonyok mellett a gazdaságok ilyen irányú profilizálásánál a feldolgozó üzemek közelsége is döntő tényező.

4. Szőlő- és gyümölcsstermesztő gazdaságok. Az ilyen gazdaságokban nagyobb kiterjedésű, 400—800 k. holdas szőlő és gyümölcsös területeket kell létesíteni. A szőlő- és gyümölcsstermesztő profil kialakítására csakis kedvező talaj és éghajlati adottságok esetén van lehetőség.

5. Zöldségtermesztő és tejtermelő gazdaságok. Ezek feladata a városok, ipari központok és üdülőhelyek ellátása friss tejjel és zöldségfélékkel, ennek megfelelően a fogyasztási góccok közelében kell őket kialakítani.

6. Törzsállattenyésztő gazdaságok. Feladatuk az állatállomány minőségi feljavítása érdekében elsőrendű apa- és anyaállatok tenyésztése. Az ilyen üzemek ott alakíthatók ki, ahol a herefélék (lucerna, vöröshere) kedvezően termesztetők, az éghajlat megfelelő, jó legelők, jó ivóvíz áll rendelkezésre. Nagy gondot kell fordítani az istállókra, a takarmányellátó berendezésekre.

7. Szarvasmarhanevelő és hizlaló gazdaságok. Fogyasztási gócpontoktól távol, olyan területeken lehet ilyen profilú üzemeket létrehozni, ahol nagy legelők, jó minőségű rétek vannak és a takarmánytermesztés lehetséges. A gazdaságok berendezésénél hasonló szempontok merülnek fel, mint az előbbi típusnál.

8. Sertésszaporító és süldőnevelő gazdaságok. Főfeladatuk hizlalásra szánt süldők nevelése a hizlaldák és olyan gazdaságok részére, amelyek (mint pl. a szőlő- és gyümölcsstermesztő üzemek) sertéstenyésztés nélkül folytatnak sertéshizlalást. Fontos a vasútállomás és a hizlalda közelsége.

9. Sertésszaporító és hizlaló gazdaságok. A profil kialakításánál az előbbihez hasonló szempontok veendőek számításba, azzal a különbséggel, hogy itt fontos a fogyasztópiac közelsége, hogy az üzemben felhízalt állatok nagyobb súlyvesztés nélkül juszanak a fogyasztáshoz.

A következő táblázatban az elmondottak alapján számszerűen is közöljük a különböző profilú üzemek jellemző adatait (1000 kh. szántóterületre vonatkoztatva).

Termelésre jellemző adatok	Vetőmag- termesztő	Rizs- termesztő	Ipari növény- termesztő	Szőlő- gyümölcs- termesztő	Zöldség- termesztő	Allat- tenyésztő	Szarvas- marha- nevelő	Sertés- szaporító	Sertés- hizlaló
	p r o f i l ú g a z d a s á g o k b a n								
1000 kh-ra jutó számosállat	330	420	360	1090	420	380	450	400	500
Számosállatlétszám %-os megoszlása									
Ló	10	10	9	9	8	13	17	8	14
Szarvasmarha	55	70	53	25	72	56	75	59	39
Sertés	21	9	29	66	20	19	8	33	47
Juh	14	11	9	—	—	7	—	—	—
Allatállomány darabszámában									
Ló	34	40	34	96	34	96	96	34	96
Szarvasmarha	248	570	248	322	376	248	502	309	248
Sertés	698	518	782	3300	803	784	518	1800	2314
Juh	654	654	411	—	—	329	—	—	—
Szántóterület %-os megoszlása üzemi növénycsoportok szerint									
Szálatastakarmány	26	20	24	36	36	31	31	30	33
Oszli gabona	28	30	28	26	22	28	28	28	28
Rizs	—	20	—	—	—	—	—	—	—
Tavaszi gabona	6	4	6	5	8	7	7	10	10
Kapás	27	15	33	19	25	23	27	17	14
Egyéb ipari (nem kapás)	3	4	3	4	2	4	—	3	3
Hüvelyes	10	7	6	10	7	7	7	12	12

A közölt táblázat azt mutatja, hogy kiugró eltolódásokat a vetésterület megoszlásában és az állatállomány nagyságában — leszámítva a szőlő- és gyümölcsstermesztő profilú üzemeket — nem találunk, ami a korábban elmondottaknak meg is felel. Mégis, a termelési irányában és az egyes termelvények egymásközi arányában mutatózó kisebb-nagyobb eltérések és az ezekből származó üzemszervezési kívánalmak alapján megállapíthatók olyan irányszámok, melyek a termelési profilnak az üzemek kiterjedésére gyakorolt hatását illusztrálják. Az

üzem nagyságát általában a szántóterület nagyságával szokták jellemezni, mivel az üzem területének egyéb részei (rétek, legelők) inkább az adottságok függvényei.

Üzem típus megnevezése	Szántóterület kh.
1. Vetőmagtermesztő és árutermelő	2000—3000
2. Rizstermesztő	1500—2500
3. Ipari kapásnövény és árutermelő	2000—3000
4. Szőlő- és gyümölcsstermesztő	1000—2000
5. Zöldségtermesztő és tejtermelő	1500—2500
6. Törzsállattenyésztő	1500—2500
7. Szarvasmarhanevelő és hizlaló	1500—2500
8. Sertésszaporító és süldőnevelő	2000—3000
9. Sertésszaporító és hizlaló	2000—3000

Hozzá kell ehhez tenni, hogy a termelési profil feltétlenül számításba veendő az üzem területének megállapításánál, de ugyanakkor általában adott üzemterületen belül a termelési irány megváltoztatása területváltozás nélkül is keresztülvihető. Az üzemegységek területi kiterjedésére vonatkozó kívánalmak tehát elsősorban tájékoztató jellegűeknek tekintendők, a termelési profil inkább az üzem belső elrendezésén és a munkaerőn keresztül jelentkezik a település méretezésében. (Az állattenyésztő jellegű gazdaságokban megnövekedik az állattenyésztő telepek, mellékmajorok száma, de ugyanígy a nagy számú állatsűrűséget igénylő szőlő- és gyümölcs-termesztő profilú gazdaságokban is. A különböző termelvények munkaigényessége azonos területű, de különböző profilú üzemegységek között az összmunkaerő létszáma szempontjából jelentős különbségeket eredményezhet.)

Az üzemek profilizálásának — egyebek mellett — az a gyakorlati jelentősége, hogy elősegíti a nagyüzemek beilleszkedését a mezőgazdasági termelési körzettek szerkezetébe, illetőleg megfordítva: hozzájárulhat a mezőgazdasági termelési körzettek kialakulásához. Ezzel kapcsolatban utalunk Görög László „Magyarország mezőgazdasági földrajza” c. munkájában közölt mezőgazdasági körzetbeosztásra. Ha az egyes profilok jellemzésével kapcsolatban elmondottakat összevetjük az üzemi tájak termelésének ott megadott jellemzésével, bizonyos mértékig tájékozódni lehet aziránt, hogy a különböző profilú üzemegységek az egyes körzettek területén milyen gyakorisággal találhatók. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy az egyes tájegységeken belül kizárólag egyik vagy másik üzemtípussal találkozunk, hiszen számolnunk kell egyfelől azzal, hogy az egyes tájakon belül is eltérő helyi adottságok vannak, másfelől pedig azzal, hogy nem minden gazdaság rendelkezik határozott profillal. Bizonyos határokon belül az üzemi tájak mégis tájékozódást nyújtanak afelől, hogy a különböző profilú üzemek hol létesültek, illetőleg létesíthetők. A vetőmagtermesztő és áruterrelő profilú gazdaságok az ország minden részén előfordulnak. Az ipari kapásnövény és áruterrelő gazdaságok elsősorban a Nyugat-Dunántúlon, Nyírség-Tiszaháton és Dél-Alföldön jellemzőek. A zöldségtermesztő és tejtermelő üzemek a Duna—Tisza közén és Nyugat-Dunántúlon fordulnak elő. A szarvasmarhanevelő és hizlaló üzemek elsősorban a takarmánytermesztő tájakon, tehát Nyugat-Dunántúlon, Északi-Felvidéken és Nyírség-Tiszaháton lesznek jellemzők. A sertésenyésztő gazdaságok a kukorica-takarmánygabonatermelő körzetekben és a városok körül, tehát elsősorban az Alföldön, Kelet- és Dél-Dunántúlon fordulnak elő; a szőlő- és gyümölcs-termesztő üzemek pedig az ismert gyümölcs- és szőlőtermesztő tájakon.

Mezőgazdasági munkaerő-létszám

Nyilvánvaló, hogy a mezőgazdasági munkaerő-szükséglet egy adott profilú üzemegységen belül a művelési területtel arányosan növekszik. Kétségtelen az is, hogy két azonos területű, de különböző termelési profilú üzemegység munkaerő-szükséglete a

termelvények munkaigényességének, valamint az állattartás jellegének és intenzitásának megfelelően bizonyos mértékig el fog térni egymástól. Ugyancsak más lesz a munkaerő-szükséglet két azonos területű és profilú üzemegységben a termőterület minőségétől függően is. Végezetül pedig a munkaerő létszáma nagy mértékben függ a mindenkori technikai szinttől, tehát a gépesítettség fokától. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban készültek olyan elméleti munkák, amelyek a jelenlegi földbirtok-tulajdonmegoszlás és a jelenleg alkalmazott agrotechnika mellett fennálló munkaerő-szükségletet összehasonlítják arra a távolabbi perspektívára vonatkozóan kiszámítható munkaerő-szükséglettel, amikor minden arra alkalmas területen nagyüzemi termelés folyik és a mezőgazdaság teljes gépesítésével lehet számolni. Az állami gazdaságok konkrét üzemszervezési tervei alapján megállapítható, hogy a mezőgazdasági gépesítés jelenlegi hazai nagyüzemi színvonalával szemben az ilyen üzemekben a munkaerő-szükséglet értékei az átlagos jelenlegi és jövőbeni (elméleti) állapotra kiszámított értékek közé esnek.

A mezőgazdasági munkaerők foglalkoztatottsága szempontjából meg kell különböztetni állandó és időszakos dolgozókat. Az állandó dolgozóknak értjük azokat, akiket a mezőgazdasági üzemben egész éven át foglalkoztatnak, az időszakos dolgozók pedig a vegetációs időszak alatt (április 1-től október 15-ig) elsősorban a növényápolás és betakarítás idején jelentkező fő munkaidényben dolgoznak. (Az állandó és időszakos dolgozók megkülönböztetésének településfejlesztési szempontból elsősorban a lakosság-szám, illetőleg lakásigény megállapítása miatt van jelentősége. Erre a kérdésre még a későbbiekben részletesen visszatérünk.)

Az állandó dolgozók létszáma az üzem fizikai, valamint műszaki és adminisztratív dolgozóiból tevődik össze. (Az állandó dolgozóknak kb. 10—15%-át képezik a műszaki és adminisztratív dolgozók.) Az előbbiekben említett szempontok figyelembevételével üzemstatisztikai feldolgozások és munkaerő-szükségleti számítások alapján az állandó dolgozók létszáma és a szántóterület aránya üzemi profilok szerint a következő számokkal jellemezhető:

Üzemegység profilja	Egy állandó dolgozóra jutó szántó kh	1000 kh szántóra jutó állandó dolgozó
Vetőmagtermesztő és áruterrelő	10—12	85—100
Rizstermesztő	10—12	85—100
Ipari kapásnövény-termesztő és áruterrelő	10—12	85—100
Szőlő- és gyümölcs-termesztő	8—10	100—125
Zöldségtermesztő és tejtermelő	8—10	100—125
Törzsállattenyésztő	7—9	110—140
Szarvasmarhanevelő és hizlaló	7—9	110—140
Sertésszaporító és stüldőnevelő	9—11	90—110
Sertésszaporító és hizlaló	9—11	90—110

Az időszakos dolgozók létszáma a vetett növények munkaigényétől és a munkanemek megoszlásától

függ. Éppen ezért pontos létszámuk meghatározása fokozottan igényli a szóban forgó művelési terület vetéstervének ismeretét. Az időszakai dolgozók létszámának meghatározására üzemszisztilkai feldolgozások és számítások alapján üzemi profilok szerint a következő adatok használhatók fel.

Üzemegység profilja	Egy időszakai dolgozóra jutó szántó kh	1000 kh szántóra jutó időszakai dolgozó
Vetőmagtermesztő és árutermelő	9—11	90—110
Rizstermesztő	9—11	90—110
Ipari kapásnövénytermesztő és árutermelő	9—11	90—110
Szőlő- és gyümölcs-termesztő	8—10	100—125
Zöldségtermesztő és tejtermelő	10—12	85—100
Törzsállattenyésztő	10—13	80—100
Szarvasmarhanevelő és -hizláló	11—14	70—90
Sertésszaporító és süldőnevelő	11—14	70—90
Sertésszaporító és -hizláló	11—14	70—90

Mindezek figyelembevételével a fő munkaidényben az összes dolgozók, vagyis az állandó és időszakai dolgozók létszáma üzemi profilok szerint a következő adatok alapján határozható meg:

Üzemegység profilja	Egy dolgozóra jutó szántó kh	1000 kh szántóra jutó dolgozó
Vetőmagtermesztő és árutermelő	4,8—5,8	175—210
Rizstermesztő	4,8—5,8	175—210
Ipari kapásnövénytermesztő és árutermelő	4,8—5,8	175—210
Szőlő- és gyümölcs-termesztő	4—5	200—250
Zöldségtermesztő és tejtermelő	4,5—5,5	185—225
Törzsállattenyésztő	4,3—5,5	185—240
Szarvasmarhanevelő és -hizláló	4,5—5,8	180—230
Sertésszaporító és süldőnevelő	5—6,3	160—200
Sertésszaporító és -hizláló	5—6,3	160—200

A közölt értékekben a mezőgazdasági gépesítésben foglalkoztatottak benne foglaltatnak. Az ilyen dolgozók az összlétszám 10—18%-át teszik ki. A gépesítésnek azok a dolgozói, akik a termelősövetkezetek területén vannak foglalkoztatva, a gépállomások létszámába tartoznak, nem pedig a termelősövetkezetek munkaerőállományába. Ennek figyelembevételével tehát az állami gazdaságok munkaerőszükségletének becslésénél a közölt mutatók változtatás nélkül alkalmazhatók, a termelősövetkezet dolgozói létszámának meghatározásánál viszont az értékek 10—18 százalékos csökkentése szükséges.

A fentiekben közölt mutatószámok tehát a településhez tartozó művelési terület és az üzem vagy üzemek profiljának ismeretében lehetővé teszik a munkaerőlétszám fejlesztési tervhez szükséges pon-

tosság megállapítását. Hangsúlyozni kell, hogy teljes pontosság csak üzemszervezési terv birtokában érhető el, és még a mutatószámok alkalmazása által elérhető megközelítő pontossághoz is szükséges legalább az üzemegységek profiljának ismerete. Amennyiben még ez sem állna rendelkezésre, az egyes tájakra jellemző üzemi profilok behelyettesítése válik szükségessé, ami a pontosság további rovására megy.

A mutatószámok két értékkel, alsó és felső határral vannak megadva. A határesetek közé eső értékek alkalmazása esetenként, a termőföldek minőségének figyelembevételével történhet meg.

Településfejlesztési szempontból a mezőgazdasági dolgozók számának megállapításán kívül nagy jelentősége van az ezzel kapcsolatosan felmerülő telepítési igények tisztázásának, tehát annak, hogy a mezőgazdasági termelés zavartalan folytatása érdekében a dolgozók milyen hányada telepíthető belterületen, és milyen hányadot kell külterületre telepíteni. Ennek a problémának a tisztázása szorosan összefügg az üzemi telephelyek kérdésével.

Üzemi telephelyek

A korszerű mezőgazdasági nagyüzem igen sok és jelentős értéket képviselő épületet igényel (az 1 kh-ra eső épületberuházás értéke kb. 14 000 forintra tehető). A mezőgazdasági nagyüzem munkáinak jelentős része (állattenyésztés, raktározás stb.) ezekben az épületekben folyik. Ezek az épületek és létesítmények az üzemegység területén összevontan ún. üzemi telephelyeken helyezkednek el. Az üzemi telephelyeken végzendő munkák a legszorosabban kapcsolódnak az üzemegység területén folyó külső munkákhoz, azokkal szerves egységet alkotnak. Emiatt a szoros kapcsolat miatt az üzemi telephelyek elhelyezése rendkívül fontos feladat, és ez egyben a munkaerő, a mezőgazdasági lakosság elhelyezését, telepítését is döntően befolyásolja. Az üzemegységen belül az üzemi telephelyeknek két fajtáját lehet megkülönböztetni:

1. **Üzemegységközpont** (főmajor). Itt kerülni elhelyezésre az üzemegység vezetéséhez szükséges, adminisztrációs célokat szolgáló épületek, a tárolási építmények, igásállatok istállói, a fogatos járművek épületei és rendszerint a legintenzívebb állattenyésztés létesítményei.

2. **Mellékmajorok**. Az üzem racionális munkaszervezése, főképpen pedig az extenzívebb jellegű állattartás miatt az üzemegységek területén a főmajorokon kívül mellékmajorok létesítése is szükséges. Ezek amellet, hogy a fogatos járművek igásállatainak és szekereinek elhelyezésére szolgáló épületekkel vannak ellátva, rendszerint csak egy állatfaj tenyésztőtelepei.

Az üzemi telephelyek építmény- és létesítmény-szükségletének illusztrálására az alábbiakban be-

mutatjuk egy kb. 2000 kh szántóterülettel rendelkező üzemegység telephelyeinek építményjegyzékét:

A) Az üzemegység központjában:

1. magtár	200 vagon	16. hídmérleg	1 db
2. daráló	1 db	17. melaszút	5 m ²
3. göré	60 vagon	18. tehénistálló	200 férőhely
4. siló	1800 m ³	19. növédek-istálló	100 férőhely
5. jégverem	200 m ³	20. ellető elkülönítő istálló	7 férőhely
6. szénapajta	2900 m ³	21. profilaktikus elletőistálló	28 férőhely
7. üzemanyag-tároló	100 m ²	22. igás ököristálló	12 férőhely
8. műtrágyaraktár	200 m ²	23. borjúnevelő	80 férőhely
9. raktár	50 m ²	24. karám	300 férőhely
10. zsizsiktelenítő	1 db	25. tejház	1000 liter
11. traktorszín	150 m ²	26. bikaistálló	6 férőhely
12. alacsony gépszín	1150 m ²	27. takarmányos	1 db
13. magas gépszín	400 m ²	28. igásló istálló	62 férőhely
14. kocsiszín	590 m ²		
15. kovács- és bognárműhely	1 db		

B) Mellékmajorban:

1. kézi magtár	5 vagonos	11. juhhodály	700 férőhely
2. siló	850 m ³	12. kocaszállás	50 férőhely
3. szénapajta	1070 m ³	13. kanzállás	8 férőhely
4. raktár	20 m ²	14. fiazató	52 férőhely
5. kocsiszín	50 m ²	15. süldőnevelő	250 férőhely
6. hídmérleg	1 db	16. sertéselkülönítő	10 férőhely
7. állatmérleg		17. betonozott etetőhely	150 m ²
8. növédek-istálló	100 férőhely	18. szűrő-boncoló	1 db
9. ellető elkülönítő istálló	7 férőhely	19. takarmánykonyha	1 db
10. hizómarha-istálló	50 férőhely	20. nyári fiazató	23 férőhely

Egy-egy üzemegységen belül minden esetben szükséges egy üzemegységközpont és egy vagy több mellékmajor létesítése. (A több üzemegységből álló üzemben ezenfelül még üzemi központ — mint az egész üzem gazdálkodását összefogó üzemi telephely — is létesítendő. Az üzemi központból történik az egész gazdaság irányítása, tehát itt nyernek elhelyezést azok a létesítmények, lakó-, gazdasági- és irodai épületek, amelyeknek a funkciója a gazdaság irányításához kapcsolódik. Mivel a gazdaság központja rendszerint egyúttal üzemegységközpont is, mindazok a létesítmények is helyet kaphatnak ezen kívül, amelyek a főmajorokban szükségesek.)

Az üzemi telephelyek elhelyezésénél a kiindulást az képezi, hogy azok — hatósugaruk figyelembevételével — az üzemegység művelési területét lehetőleg teljesen feltárják. Elhelyezésüket konkrét esetben ezen felül befolyásolja: a terület természeti tagoltsága, a művelési ágak szerinti megoszlás, a talaj minősége, az útviszonyok, a gépesítés mértéke, az állatállomány mennyisége és jellege, az üzemegység nagysága és alakja, valamint a településsel, az üzemközponttal és a többi üzemegység telephelyeivel való kapcsolat.

Egy adott üzemegységen belül üzemszervezési szempontból biztosítani kell azt, hogy az üzemegység intenzívebben művelt területének bármely pontja valamelyik üzemi telephelytől — üzemegységközponttól vagy mellékmajortól — ne legyen 1—1,5 km-nél távolabb. Ez szükségessé teszi, hogy az üzemi telephelyek az üzemegység területén belül egymástól kb. 2—3 km távolságra helyezkedjenek el. (Tisztán csak a hatósugar figyelembevételével ezek

szerint egy tipikusnak mondható 2000 kat. hold szántóterületű üzemegységben egy üzemegységközpont és két-három mellékmajor létesítése szükséges.)

Az üzemi telephelyek elhelyezését befolyásoló, fent felsorolt tényezők közül részletesebben kell foglalkozni az üzemi telephelyek és a település kapcsolatával.

Ezzel kapcsolatosan emlékeztetnünk kell arra, hogy az üzemi telephelyek funkciója kétféle: egyrészt értékes élő (haszon- és igásállatok) és holt (gépek, szerszámok, vontatóeszközök stb.) felszerelések tárolására szolgál, másrészt pedig a szántóföldi művelés szervezési központját képezi. Ennek megfelelően az üzemegység dolgozóinak viszonya az üzemi telephelyekhez háromféle lehet:

1. A dolgozók egyik csoportja állandóan az üzemi telephelyeken kell, hogy lakják, mert az ott elhelyezett értékek állandó felügyeletet kívánnak. Emiatt szükséges, hogy legalább a telephelyvezető, éjjeliőr, mezőőr, gondnok, raktáros részére az üzemi telephely területén belül készenléti lakásokat építsenek.
2. A dolgozók másik csoportjának — az állattenyésztő brigád tagjainak — munkahelye maga az üzemi telephely. Ezek a dolgozók az üzemegység összes állandó dolgozóinak mintegy 40%-át képezik. A munka természetéből kifolyólag munkaidejük kora hajnalban kezdődik és késő délután ér véget, közben háromórás reggeli és két és félórás déli munkaszünettel. Kívánatos, hogy ezeket a munkaszüneteket a dolgozók saját lakásukban tölthessék el. Ez csak akkor lehetséges, ha lakásuk vagy az üzemi telephely területén van, vagy ha az üzemi telephely olyan közel van a településhez, hogy annak megközelítése a munkaszünet időtartamához képest sem jár jelentős idővesztéssel. Üzemszervezési tapasztalatok szerint az üzemi telephely és a település távolsága 1,5 km-nél nagyobb nem lehet abban az esetben, ha az említett dolgozók a településben laknak. Tekintettel arra, hogy az intenzív állattartás színhelye általában az üzemegységközpont, az említett 1,5 km az üzemegységközpont és a település távolságát jelenti, a mellékmajorok elhelyezkedésére vonatkozólag ilyen megkötést nem kell tenni.
3. A dolgozók harmadik csoportja — a szántóföldi brigádok tagjai — a szántóföldi műveléshez szükséges munkaeszközöket az üzemi telephelyeken kapják meg, tehát munkájuk megkezdése előtt és befejezése után az üzemi telephelyeken kell gyülekezniök. Helybenlakásuk tehát nem szükséges, de szállításukat (a település, üzemi telephely és közvetlen munkahely között) meg kell oldani. A megoldás módjától függően lehetne irányszámokat megállapítani az üzemi telephely és a település megengedhető távolságára. Ennek a kérdésnek a részletes kifejtése túlságosan messze vezetne, ezért ezen a helyen elegendő azt leszögezni, hogy az üzemi telephely és a település egymástól való távolságának felső határa nem lehet több 7—8 km-nél, mert ennél

nagyobb távolságnak jelentős idővesztés nélkül való legyőzése olyan fejlett szállítási eszközöket és úthálózatot követelne, amilyennel még távoli perspektívában sem lehet számolni. (Meg kell jegyezni, hogy ez a távolság effektív úthosszat jelent, továbbá, hogy a dolgozónak az üzemi telephely és közvetlen munkahelye között is általában jelentős távolságot kell legyőznie.)

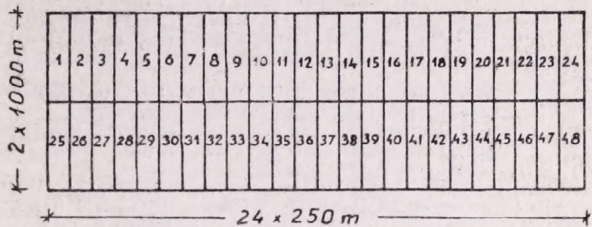
Összegezve: Ha az üzemegeységközpont és a település közti távolság 1,5 km vagy annál kisebb, a település az üzemegeység valamennyi dolgozójának — néhány készenléti lakástól eltekintve — lakótelepét képezheti. Amennyiben az üzemegeységközpont a településtől 1,5 km-nél távolabb helyezkedik el, a település már nem képezheti valamennyi dolgozó lakóhelyét, mert ilyenkor az állandó mezőgazdasági dolgozók kb. 40%-át — a mezőgazdasági termelés megfelelő megszervezése érdekében — az üzemegeység központjában kell letelepíteni, a mellékmajorban pedig néhány készenléti lakás építése szükséges. A mezőgazdasági termelés racionális megszervezése tehát ebben az esetben egy központból nem lehetséges. Az így kialakuló településrendszer jellegének és szerkezetének részletesebb tárgyalása azonban már túlmegy egy adott üzemegeység és település viszonyának problémáján, és szükségessé teszi a település és a teljes hozzátartozó művelési terület (az azon szervezhető üzemegeységek) viszonyának megvizsgálását.

2. A település és a művelési terület viszonya

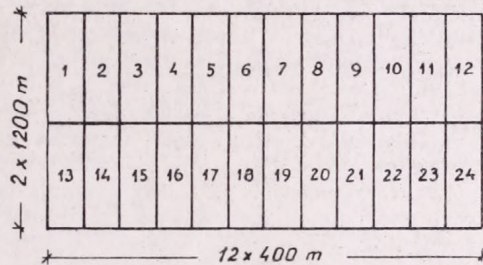
Korábban már rámutattunk, hogy míg *üzemegezési szempontból* döntő jelentőségű, hogy adott területen hány üzem szerveződik, tehát hogyan alakulnak ki az üzemi keretek, addig a *települések fejlesztése szempontjából* ennek a kérdésnek nincs nagy jelentősége; településfejlesztési szempontból elsősorban az döntő, hogy mekkora a településhez tartozó művelési terület és az — függetlenül az üzemi keretektől — összesen hány üzemegeységre oszlik. Tehát a mezőgazdasági művelésnek a települések fejlesztésére gyakorolt hatása elsősorban a településhez tartozó üzemegeységek számában és azok elhelyezkedésében nyilvánul meg, és a problémák általában az üzemi keretektől függetleníthetők.

Az alábbiakban megvizsgáljuk, hogy milyen követelményeket támaszt a település fejlesztésével szemben az ahhoz tartozó üzemegeységek számának változása és azoknak a településhez, valamint egymáshoz viszonyított elhelyezkedése. A kérdés tárgyalásánál a teljes művelési területet egységessé, szét nem tagoltnak tekintjük, amelyen belül az azok megszervezésére kialakított üzemegeységek a település körül egymáshoz közvetlenül kapcsolódnak. Feltevétezzük továbbá, hogy a település a teljes művelési terület központjában helyezkedik el. Ezek a kívánalmak nem elméleti jellegűek, hanem ténylegesen is kielégítendőek és alapvető feltételeit képezik a termelés racionális megszervezésének, valamint annak, hogy a település funkcióit maradéktalanul betölthesse.

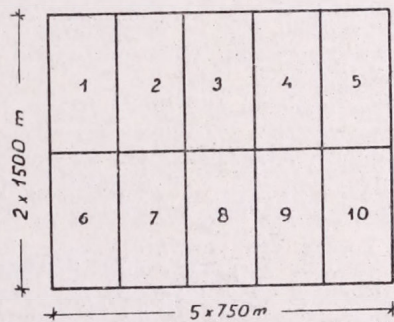
Mivel a település és üzemege terület kapcsolatának vizsgálatánál az utóbbi nagysága mellett lényeges szerepet játszik ennek alakja is, az elméleti levezetés kifejtése előtt röviden foglalkoznunk kell az üzemegeységek alakjának problémájával is.

1000 m hosszú, 1:4 arányú táblákból álló vetésforgó esetén az üzemegeység szántóterületének alakja 1:3 oldal-arányú téglalap

1200 m hosszú, 1:3 arányú táblákból álló vetésforgó esetén az üzemegeység szántóterületének alakja 1:2 oldal-arányú téglalap

1500 m hosszú, 1:2 arányú táblákból álló vetésforgó esetén az üzemegeység szántóterületének alakja megközelítően négyzet

Az üzemegeység alakját a természeti adottságok mellett az azt alkotó vetésforgó tábláinak legkedvezőbb alakja befolyásolja. Az üzemegezési vizsgálatok szerint annál kedvezőbb a tábla alakja, minél kevesebbszer van szükség a terület gépi megművelésénél a traktor fordulására. A traktor vonóerejének megfelelő kihasználásához legalább 1—1,5 km hosszú táblák szükségesek, a szélesség és hosszúság arányára vonatkozóan pedig legkedvezőbb 1:2, 1:3, maximálisan az 1:4 arányt biztosítani. A legnagyobb táblaméreteket természetesen az 1:2 arány

biztosítja. Ennek figyelembevételével a leghasználatosabb táblaméretet a következők lehetnek:

1000 m hosszú tábla esetén:

- 1 : 2 arányánál $500 \text{ m} \times 1000 \text{ m} = 50 \text{ ha}$ (kb. 87 kh)
- 1 : 3 arányánál $330 \text{ m} \times 1000 \text{ m} = 33 \text{ ha}$ (kb. 58 kh)
- 1 : 4 arányánál $250 \text{ m} \times 1000 \text{ m} = 25 \text{ ha}$ (kb. 43 kh)

1200 m hosszú tábla esetén:

- 1 : 2 arányánál $600 \text{ m} \times 1200 \text{ m} = 72 \text{ ha}$ (kb. 125 kh)
- 1 : 3 arányánál $400 \text{ m} \times 1200 \text{ m} = 48 \text{ ha}$ (kb. 84 kh)
- 1 : 4 arányánál $300 \text{ m} \times 1200 \text{ m} = 36 \text{ ha}$ (kb. 62 kh)

1500 m hosszú tábla esetén:

- 1 : 2 arányánál $750 \text{ m} \times 1500 \text{ m} = 112 \text{ ha}$ kb. 195 kh)
- 1 : 3 arányánál $500 \text{ m} \times 1500 \text{ m} = 75 \text{ ha}$ (kb. 130 kh)
- 1 : 4 arányánál $375 \text{ m} \times 1500 \text{ m} = 56 \text{ ha}$ (kb. 97 kh)

Alábbi számításainknál átlagos nagyságú, 1200 ha szántóterületű üzemegységből indultunk ki. Az ekkora szántóterületű üzemegység teljes területe 1700—1800 ha lesz, tekintettel a szántóterületnek az üzemi területen belül előírányozható 70%-os arányára. A táblaméretet fentiekben ismertetett adatai alapján az említett 1200 ha szántóterületű üzemegységen belül a szántóterület 10—48 táblára oszlik. Feltételezve, hogy a táblák összefüggő területet alkotnak, és szabályos téglalap alakúak, azok egymáshoz illesztése esetén a közölt sémákból megállapíthatóan az üzemegység szántóterületének alakja 1:1—1:3 oldalarányú derékszögű négyszög lehet. (Természetesen akkor, ha a nem szántóföldi művelés alá vont területek is az üzemegységen belül nagyjából egyenletesen helyezkednek el.) Ennek figyelembevételével kiindulhatunk abból a feltételezésből, hogy az üzemegység alakja a négyzettől 1:3 oldalarányú téglalapig változhat.

További vizsgálatainknál mint leggyakoribb és legvalószínűbb esetet, a két határérték közötti üzemegységalapot tételeztük fel, tehát abból indultunk ki, hogy az üzemegységek 1 : 2 oldalarányú téglalap formájúak. Az említett 1800 ha összterületű üzemegység $3 \times 6 \text{ km}$ kiterjedésű téglalapot képez. Ahhoz, hogy megállapíthassuk, hogy az ilyen területű és alakú üzemegységekből álló üzemi terület művelésének megszervezése a települések fejlesztése szempontjából milyen problémákat vet fel, sorban meg kell vizsgálnunk az 1, 2, 3, 4, valamint ennél több üzemegységből álló üzemi terület ilyen jellegű kihatásait.

1. Amennyiben az üzemi terület összesen csak egy üzemegységből áll, a település az üzemegység középpontja közelében helyezkedik el célszerűen. Az üzemegység központja — amely egyúttal az üzemi központ is — a településhez csatlakozik, és elsősorban az állattartás szempontjainak kielégítése végett az üzemegység területén belül a hatósugarak figyelembevételével legalább két további mellékmajor létesítése válik szükségessé. Ebben az esetben az üzemegység (és egyben az üzem) dolgozói — néhány olyan dolgozó kivételével, akinek az üzemi létesítményekben való jelenléte feltétlenül megkívánható — teljes számban a településen belül helyezhetők el.

2. Amennyiben az üzemi terület két üzemegységből áll, a teljes művelési terület $6 \times 6 \text{ km}$ nagyságú négyzetet képez. A négyzet középpontjában, az üzemegységek határvonalán helyezkedhetik el a te-

lepülés, az üzemegységek központjai pedig a település központjától kb. 1,5 km távolságban elhelyezkedve, üzemegységenként 2—2 mellékmajorral kiegészítve képzelhetők el. A dolgozók számára a munkahely megközelítése, valamint a szükséges szállítások lebonyolítása ebben az esetben sem okoz nehézséget, tehát a dolgozók — a korábban említett néhány kivételtől eltekintve — ebben az esetben is valamennyien a településen belül lakhatnak.

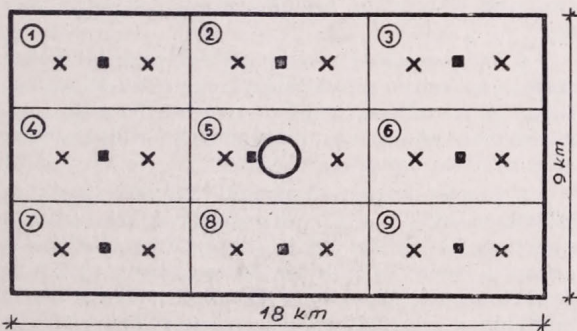
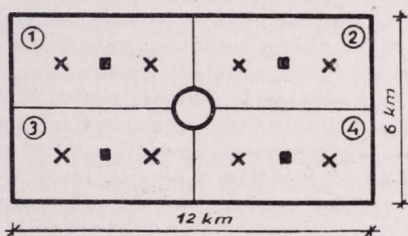
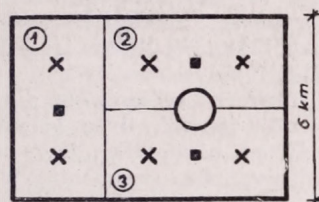
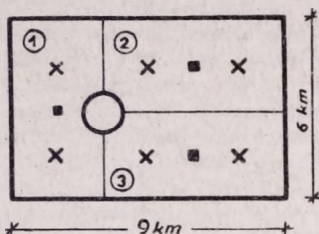
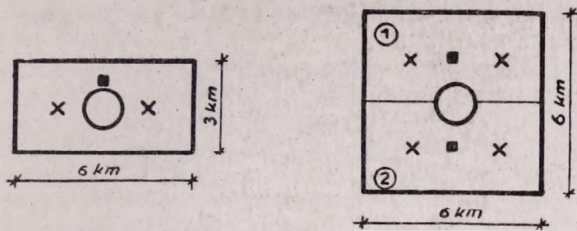
3. Amennyiben az üzemi terület 3 üzemegységre oszlik, a művelési terület $9 \times 6 \text{ km}$ oldalhosszúságú téglalapot képez. A település célszerű elhelyezkedése a téglalapok találkozási pontján történhet meg. Az üzemi létesítmények elhelyezkedése az egyik üzemegységen belül ugyanúgy történhet meg, mint az előző esetben (amikor a művelési terület összesen 2 üzemegységre oszlott), tekintettel arra, hogy ennek az üzemegységnek a településhez való viszonya pontosan ugyanaz, mint az előző esetben az üzemegységeké. A másik két üzemegység központja az üzemegység mértani központjában helyezkedhet el célszerűen és a művelés racionális megszervezése érdekében 2—2 mellékmajor létesítése válik szükségessé. Az első üzemegységen belül a szervezés ennek folytán teljesen analóg módon történhet, mint korábban, tehát ennek az üzemegységnek a dolgozói — az említett kivételektől eltekintve — valamennyien a településen belül lakhatnak. A másik két üzemegység központja azonban már 1,5 km-nél lényegesen messzebb fekszik a településtől, és így a korábbiak értelmében szükségessé válik, hogy az állandó dolgozók kb. 40%-a ne a településben, hanem az üzemegység központjában lakják. Ez azt jelenti, hogy a 3 üzemegység összes állandó dolgozóinak mintegy 1/3 része nem a településben, hanem külterületen, az üzemegységek központjában és a mellékmajorokban telepítendő a mezőgazdasági termelés racionális megszervezésének érdekében.

Amennyiben nem érintkezik minden üzemegység közvetlenül a településsel, a 2. és 3. számú üzemegységen belül ugyanolyan viszonyok állanak fenn, mint abban az esetben, amikor a teljes művelési terület csak két üzemegységre oszlott. Ebben az esetben tehát csak egy üzemegység állandó dolgozóinak mintegy 40%-a telepítendő külterületen, ami azt jelenti, hogy az összes állandó dolgozók mintegy 1/6 részének külterületi telepítése szükséges.

4. Amennyiben a település művelési területe 4 üzemegységből áll, a település a $6 \times 12 \text{ km}$ oldalhosszúságú téglalap középpontjában helyezkedhet el célszerűen. Ebben az esetben az összes üzemegységek szervezésére, az ott feltétlenül telepítendő dolgozók létszámára vonatkozólag ugyanaz az eset áll elő, mint a három üzemegységes művelési terület 2. és 3. üzemegységeinél. Ez tehát azt a követelményt támasztja, hogy a településhez tartozó összes üzemegységek állandó dolgozóinak mintegy 40%-át külterületen kell telepíteni.

Az 1—4. variációknak — egy eset kivételével — valamennyi üzemegység közvetlenül csatlakozott a központi településhez. Amennyiben a település területe 1, 2, vagy 3 üzemegységre oszlik, általában ez

- központi település
- üzemközpont
- mellékmajor
- üzemegységek száma

Település és üzemegységek viszonya

az eset mindig feltételezhető. Négy üzemegység esetén csak igen kedvező körülmények között lehet ezt a követelményt kielégíteni. Amennyiben a településhez tartozó művelési terület négynél több üzemegységből áll, csak a legkritkább esetben képzelhető el olyan megoldás, hogy valamennyi üzemegység a település belterületéhez csatlakozzék. Ha azonban ilyen csatlakozás a valóságban még elő is fordulna, ez az üzemegységek formájára (törtvonalak, ferdeségek stb.) olyan kedvezőtlen kihatással lenne, hogy az ebből származó esetleges előnyök a mezőgazdasági művelésben jelentkező hátrányokkal szemben eltörpülnek.

A négyen felüli számú üzemegységek elhelyezkedésére tehát csak az képzelhető el, hogy azok a települést körülvevő második gyűrűbe esnek, és így azok dolgozóinak helyszínre való szállítása, illetve a központ felé irányuló szállítások csak a többi üzemegységek teljes területének átszelésével oldhatók meg. A település és a külső fekvésű üzemi telephelyek közötti távolság 7—8 km-nél nagyobbra növekszik, és így ezekben az üzemegységekben a művelés csak akkor válhat racionálisan megszervezhetővé, ha az összes állandó dolgozók az üzemegységek központjában telepednek le, és az időszakos dolgozók részére is biztosítva van a szállítás lehetősége. Ebben az esetben tehát a külső gyűrűbe eső üzemegységek összes mezőgazdasági dolgozóinak több, mint fele külterületre lenne telepítendő. Igen kedvező esetben elképzelhető, hogy öt vagy hat üzemegységből álló művelési területen belül is fennáll a munkahelyeknek a településből való még elfogadható megközelítési lehetősége, azonban az ilyen esetekre általános érvényű megállapítások szempontjából nem lehet tekintettel lenni azok elenyészően csekély száma miatt.

Fenti elméleti jellegű levezetéseinknél a mezőgazdasági üzem részére a legkedvezőbb körülményekből indultunk ki. Ugyancsak legkedvezőbb esetet tételeztünk fel a település elhelyezkedésére vonatkozólag is, tehát általában az adottságokkal szemben maximális követelményeket támasztottunk. Ugyancsak maximális követelményeket támasztottunk a mezőgazdasági művelés racionális megszervezése szempontjából is. Egy adott település esetében sem az adottságok nem lehetnek minden szempontból a legkedvezőbbek, sem pedig a mezőgazdasági művelés nem igényelheti a maga részére az összes követelmények teljes értékű kielégítését. Ezért feltételezhető, hogy adott konkrét esetekben a követelményeknek és az adottságoknak egymással való összehangolása lényegében az ideális esetekre vonatkoztatott következtetések eredményeitől nem fog nagy mértékben különbözni.

A nagyüzemű mezőgazdasági termelési módnak a mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésére gyakorolt befolyását elemezve tehát megállapítottuk, hogy ebből a szempontból a legnagyobb jelentőségű tényezőt a településhez tartozó művelési területen szervezett üzemegységek száma, profilja, kiterjedése és alakja képezi. Ezeketől a tényezőktől függ a mezőgazdasági munkaerő létszáma, ezen keresztül a települések lélekszáma, belterületének ki-

terjedése, ezenkívül a külterület megszerzésének módja, a lakosság elhelyezkedése, tehát egy adott terület egész települési rendszerének kialakulása.

Ebből a szempontból a településhez tartozó üzemegységek száma szerint megkülönböztetve, a települési problémákat az alábbiakban körvonalazhatjuk:

1. Amennyiben a településhez tartozó művelési terület egy üzemegységbe szervezhető, a lakosság szintén egy zárt egységben települhet.
2. Amennyiben a településhez tartozó művelési területen két üzemegység szervezhető, a lakosság szintén egy zárt egységben települhet.
3. Amennyiben a településhez tartozó művelési területen három üzemegység szervezhető, a lakosság döntő többsége egy nagyobb központi zárt településben, aránylag kis része pedig kisebb, kiegészítő településben vagy településekben települhet. *Ily módon a települések összefüggő csoportja jön létre.*
4. Amennyiben a településhez tartozó művelési területen négy üzemegység szervezhető, a lakosság aránylag jelentős része nem települhet a központi zárt településben, hanem a hozzá tartozó kiegészítő településekben. Ebben az esetben azonban a kiegészítő települések összlakosságának száma a központi település lakosságához viszonyítva aránylag magas lesz.
5. Amennyiben a településhez tartozó művelési területen négynél több üzemegység szervezhető, a mezőgazdasági termelés részére megfelelő feltételeket csak akkor lehet biztosítani, ha a létrejövő településcsoporton belül a lakosságnak igen jelentős részét a kiegészítő településekbe telepítjük. A központi településtől való nagy távolságuk és lakosságuk nagy száma miatt azonban ezeket már kevésbé lehet kiegészítő településeknek tekinteni, s a teljes önállóság tendenciájával rendelkeznek.

II. fejezet

A lakosság ellátása

A mezőgazdasági jellegű települések fejlesztési irányelveinek megállapításánál a mezőgazdasági termelés szempontjai mellett szükséges áttekinteni azokat a követelményeket is, amelyek a lakosság ellátásából következnek. A települések fejlesztésénél ugyanis nemcsak a termelés szempontjait kell kielégíteni, hanem figyelemmel kell lenni arra is, hogy a településben élők olyan közösséget alkossanak, amelyen belül megoldható a mai vagy jövőbeli fogalmak szerinti mindennapi anyagi és kulturális szükségletekkel való ellátás.

Az ellátás színvonalának és megszerzésének módja a történeti fejlődés függvénye; nagymértékben függ a társadalmi munkamegosztás adott szintjétől, de nem utolsósorban a települési rendszer alkatától is.

A mai helyzetben az ellátás megszerzése egyrészt szükségessé teszi a *kielégítendő igények pontos felmérését*, másrészt pedig *kielégítésük racioná-*

lis módjának megállapítását. Ez a két probléma egymásra visszahat.

Az ellátás színvonalának a mezőgazdasági jellegű településekben feltétlenül van egy felső határa, amely felső határ a jelenleginél lényegesen magasabb ugyan, azonban az igények kielégítésének lehetőségei bármely távlatban is korlátozva vannak. Éppen ezért döntő fontosságú kérdés a mezőgazdasági jellegű települések lakossága részére a városokkal való szoros kapcsolat biztosítása, ahol a nagyobb lakosságszám folytán nagyobb számú, specializáltabb igények kielégítése is lehetővé válik és amelyeknek éppen emiatt feladatuk is, hogy a mezőgazdasági jellegű települések lakosságának ilyen igényeit kielégítsék. Az igényeknek a városokban történő kielégítése mellett a technika fejlődésével egyre nagyobb jelentőséget kapnak a központosan, nagyobb távolságból nyújtott szolgáltatások, mint például a rádió vagy a televízió és azok a szintén központosan, nagyobb távolságból irányított ellátási eszközök, amelyek megfelelő beosztással adott időpontban más-más települések igényeit elégítik ki, mint például a falusi vándor mozi, faluszínház, a röntgennel felszerelt egészségügyi autók stb. Ebben az irányban az igények ilyen időleges kielégítése szinte korlátlanul növekedhet, de — bár a falusi lakosság életszínvonala szempontjából jelentőségük igen nagy — ennek a tényezőnek a települések fejlesztésére lényeges befolyásoló hatása sem most nincs, sem pedig a jövőben nem lehet. (Ha ezeknek a létesítményeknek nincs is lényeges hatása a települések fejlesztésére, annál nagyobb a jelentőségük a települések fennmaradása tekintetében. Ha nem nyernek kielégítést a falusi lakosság igényei, akkor feltartóztatlanul lesz az a folyamat, mely először a falusi lakosság megöregedéséhez vezet, mert a fiatalok szinte menekül a faluból, majd a falvak elnéptelenedését eredményezi. Ez a folyamat Angliában, Franciaországban már nagy arányokban jelentkezik, de nálunk is megkezdődött az utóbbi években. Ez pedig végeredményben azt jelenti, hogy a mezőgazdaság színvonalának romlik, extenzív irányba fordul.)

A mezőgazdasági jellegű települések lakossága részére szükséges szolgáltatások egy része tehát magában a településben, másik része pedig más településekben elhelyezett intézmények, létesítmények által nyer kielégítést.

A falusi lakosság ellátásának kérdései (az ehhez szükséges intézmények és létesítmények jellege, nagysága, kialakítási módja stb.) jelenleg még tisztázatlanok, ezért nem lehet egyértelműen meghatározni a szolgáltatásoknak sem azt a körét, amely magában a településben elhelyezett intézmények és létesítmények által elégítendő ki, sem pedig azokat a szolgáltatásokat, amelyek kielégítése más településekben történik meg. Meg lehet és meg is kell határozni azonban a lakosság ellátása szempontjából feltétlenül szükséges azon intézményeket és létesítményeket, amelyeknek jelenlétét minden mezőgazdasági jellegű településben meg lehet kívánni. A feladat tehát ezzel kapcsolatban kettős. A lakosság ellátásához szükséges intézmények és létesítmények számbavétele mellett meg kell vizsgálni az

ezek létesítésével kapcsolatos gazdaságossági szempontokat is.

A lakosság ellátása szempontjából elsősorban az igények kielégítéséhez szükséges közintézményeket, közüzemeket, zöldterületeket, valamint a közművesítés lehetséges mértékét kell meghatározni. Nem tartoznak természetesen ide a termelés megszervezésével kapcsolatos létesítmények, amelyek az üzemszervezés körében nyernek megoldást.

A közintézmények közül igazgatási intézmények (tanácsház, posta, tűzoltóság, rendőrőrs), oktatási és gyermekvédelmi intézmények (általános iskola, óvoda, bölcsőde), népművelési intézmények (kulturális ház, könyvtár), egészségügyi intézmények (orvosi rendelő, gyógyszerár, fürdő), ellátási intézmények (üzletek, üzemhelyiséget igénylő szolgáltatási létesítmények, piac, étterem), valamint sportpálya, temető létesítésével kell számolni. A közüzemek közül elsősorban vágóhely létesítése igényelhető. Mint közhasználatú zöldterület (a különböző védősávokon, utcafásításon kívül) kultúrpark létesítése szükséges. Közművesítés szempontjából az üzemi területek és a központ vízvezetékkel és szennyvízcsatornázással való ellátásának kérdése vehető fel, esetleg a mindinkább kiépülő törpe vízművek keretében.

Az ily módon szükséges intézmények és létesítmények körének meghatározása az igények felmérése alapján, a jelenlegi életszínvonal és annak várható növekedése figyelembevételével minden mezőgazdasági jellegű lakótelepülésre általánosságban elvégezhető. Ez azonban még önmagában nem elegendő. Éppen azért, mert feltétlenül kielégítendő, minimális, minden településre érvényes igényekről van szó, meg kell vizsgálni azt a kérdést is, hogy milyen feltételek mellett képzelhető el egy adott faluban a szükséges intézmények és létesítmények gazdaságos megvalósítása. Kívánatos ugyanis, hogy az igények kielégítése céljából létesített intézmények és létesítmények kapacitásuknak megfelelően ki legyenek használva, tehát a létesítésükkel és üzemeltetésükkel kapcsolatos költségek mutatószámai a teljes kihasználás esetére megállapítható mutatószámokat ne lépjék lényegesen túl. Fenntartva tehát azt az igényt, hogy a falu lakossága részére a szolgáltatások bizonyos körét a településen belül kell megszervezni, meg kell állapítani azt, milyen körülmények mellett képzelhető el, hogy az ehhez szükséges intézmények és létesítmények ténylegesen megvalósulhassanak.

A felsorolt intézmények és létesítmények megvalósításának gazdaságossága több körülménytől (a falu fekvése, központi szerepköre stb.) függ. Ezek mellett az állandóan változó tényezők mellett elsősorban a lakosság számra alapozva lehet megállapítani a létesítés gazdaságosságát. Ez azonban fordítva is igaz: a létesítés gazdaságossága alapján megállapítható az a minimális lakosság, amely a felsorolt intézményekre és létesítményekre igényt tarthat. Ily módon tehát a települési funkciók másik oldala felől vetődik fel a település nagyság problémája, és kérdéses, hogy a két szempont következményei mennyire hozhatók egymással összhangba.

Erre a vizsgálatra azonban nem minden intézmény alkalmas, mivel egyesek méretezése a lakos-

ságszámtól bizonyos mértékig független, mint pl. a tanácsház, posta, tűzoltóság, vágóhely stb. Ebből a szempontból a közintézmények két csoportra oszthatók; *a lakosságszámtól függetlenül méretezhető, és a lakosság alapján méretezhető intézmények csoportjára*. Az első csoport esetében legfeljebb csak az rögzíthető, hogy milyen nagyságrendű településekben szükséges azok nagyságának az alapvető mérethez viszonyított növelése (pl. tanácsház növelése, tűzoltóság két egységből való összeépítése, kultúrparknál a feltétlenül szükséges területi kiterjedés megnövekedése stb.). Ez azonban nyilvánvalóan mint gazdaságossági tényező azok létesítésénél nem jelentkezik lemérhető módon, különösen nem a jelen esetben, amikor annak a település nagyságának a megállapítása a feladat, amelyben még racionálisan, gazdaságosan kielégíthetők az általános igények.

Fentiek alapján tehát elegendő, ha a kérdést a második csoportba tartozó intézményekre nézve vizsgáljuk, az első csoportba tartozókra vonatkozólag pedig csupán azt kell megállapítani, hogy az ily módon meghatározható minimális lakosság mellett azok létesítése feltétlenül szükségesnek, illetőleg racionálisnak tekinthető-e.

A vizsgálatot a méretezhetőség sorrendjében az általános iskolával kezdjük el.

Az *általános iskola* az általános iskolakötelezettségnél fogva a legszabatosabban méretezhető közintézmény, mert az iskoláskorúak aránya alapján meghatározható az iskola kihasználásához szükséges lakoslétszám. A méretezés alapjául szolgáló általános iskolás korúak létszámára, illetőleg arányszámára vonatkozólag csak az 1941. évi statisztikai adatfeldolgozás áll rendelkezésre, ami csak tájékoztató jellegűnek tekinthető. Eszerint az általános iskolás-korúak (a 6—14 évesek) országos átlagban az összlakosság 16%-át képezik. Városokban arányuk 15,7%, míg a falvakban 17,4%. A mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésénél természetesen a falvakra jellemző arányból kell kiindulni. Fenti, az ország összes falvainak adataiból levezetett 17,4%-os arányt bármely adott településnél irányadónak tekinthetjük, mert vizsgálataink szerint ettől az átlagértéktől az ország különböző vidékein jelentkező eltérések felfelé és lefelé az 1%-ot nem haladják meg. Biztonságos számítások érdekében ajánlatosnak látszik, hogy az általános iskolás korúak arányát a fejlesztés távlatában 18%-ban vegyük figyelembe. Mivel a típusiskolákban a tantermeket 42 tanuló számára méretezik, egy tanterem 233 lakos igényeit elégíti ki. Tekintettel arra, hogy a tantermenkénti 42 fős tanulólétszám perspektívában való bizonyos mértékű csökkentése oktatási szempontból kívánatos, továbbá, hogy a különböző osztályokhoz tartozó évfolyamok megoszlása nem mindig egyenletes, az említett értéknek 10%-kal való csökkentése indokolt. Ennek folytán az egy tanteremre eső lakosságot helyesebb 210 főben megállapítani. Ebből az következik, hogy egy négytantermes iskola kb. 840, egy nyolctantermes iskola pedig 1700 lakos igényeit szolgálja ki. A jelenlegi típusstervek 1-, 2-, 4-, 8-, 16-tantermes általános iskolákra vonatkozólag vannak

kidolgozva. Mint minimális igényt egy négytantermes iskola létesítését jelölhetjük meg. Négytantermes iskola létesítése esetén azonban a tanítás zavartalanságát nem biztosítja az, hogy két-két osztályt össze kell vonni; ennek folytán oktatási — tehát üzemeltetési — szempontból helyesebb nyolctantermes iskola létesítése, amelyben a tanulók osztályonként szétválasztva oktathatók. (A jobb üzemeltetés mellett a beruházási költségek is aránylag alacsonyabbak lesznek, hiszen nagyobb épületnél az egy használati egységre vonatkoztatott építési költség alacsonyabb, mint kisebb épületnél.) A négytantermes iskola létesítését az oktatási igények minimális fokon való kielégítésének tekinthetjük, a nyolctantermes iskola az igények magasabb fokon való kielégítését teszi lehetővé. További előnyt jelent az, ha a településben — a lakosság szám alapján — két nyolctantermes (vagy egy tizenhattyantermes) iskola létesítése válik lehetővé, mert ez módot ad arra, hogy az általános iskolákban a tanítás nemek szerint szétválasztva folyhasson. A két darab nyolctantermes iskola kapacitása akkor van teljesen kihasználva, ha a település összlakossága $2 \times 8 \times 210 = 3360$ fő.

Összefoglalva: az általános iskolai oktatás racionális megszervezése mint legalacsonyabb lakosság számot, 840 lakost kíván meg. Előnyösebb azonban, ha a lakosság szám 1700 vagy 3360 fő, mert ebben az esetben az oktatás zavartalansága jobban biztosítható, és a beruházási költségek is aránylag alacsonyabbak lesznek.

A feltétlenül kielégítendő igények között az általános iskolai oktatás után az *egészségügyi ellátás* problémáját kell megvizsgálnunk. Az egészségügyi ellátás szempontjából a falusi egészségügyi gyógyító-megelőző hálózat alapja a körzet, amely az Egészségügyi Minisztérium 1955-ben megállapított távlati hálózatfejlesztési irányelvei alapján 3200 lakosú településnek vagy ilyen lakosságú település csoportnak felel meg. Egy ilyen körzetet egy körzeti orvos, egy körzeti ápolónő és egy körzeti védőnő lát el. Amennyiben a település ezt a lakosság számot nem éri el, az orvos helybenlakása általában nem biztosítható, hanem vagy egy másik nagyobb településhez tartozó körzethez kapcsolódik, vagy pedig más, kisebb településekkel együtt alkot egy egészségügyi körzetet (orvosi rendelő létesítése természetesen így is szükséges). Ebben az esetben csak a hét meghatározott napjain van a településben orvosi rendelés, tehát az egészségügyi ellátással szemben támasztott igények kielégítése csak a még elfogadható minimum mértékéig történik meg. A szintén alapfokú egészségügyi intézménynek tekinthető gyógyszer-tár 6—8000 lakos igényének kielégítésére létesül (szintén az Egészségügyi Minisztérium távlati hálózatfejlesztési irányelvei szerint), az ennél kisebb települések gyógyszer-tári ellátás szempontjából szintén körzetet alkotnak.

Összefoglalva: az egészségügyi ellátás racionális és teljes értékű megszervezése legalább 3200 lakosú településben lehetséges. Az ennél kisebb települések lakói már nem részesülhetnek ilyen mértékű egészségügyi ellátásban.

A lakosság áruellátása az *üzlethálózaton* keresztül bonyolódik le. A mezőgazdasági jellegű települé-

sekben az igények differenciált kielégítése nem történhet meg, tehát szaküzletek létesítésére nem kerül sor, az áruellátás ún. vegyes népboltok vagy laza szakosított üzletek által történik, amelyekben az árucikkek száma nagy, de csak egyes árucsoportokban nyújt bő vagy teljes választékot, más árucsoportokban viszont csak közepes vagy szűk választékot biztosít.

A mezőgazdasági jellegű települések üzlethálózatának jellemzésére — a városokkal megegyezően — a választék mellett az eladóhelyek száma szolgál. Az eladóhely-szükséglet megállapítása a kiszolgált vevők száma alapján történik meg. A kevés számú és rövid időszakokra vonatkozó mérések szerint (a Belkereskedelmi Minisztérium mérési adatfeldolgozása) az egy eladóra jutó kiszolgálások száma napi 8 órai munkaidő mellett legfeljebb 70—100-ra becsülhető. Eszerint családonként napi 1—1 vásárlást feltételezve 280—400 lakos igényeit elégíti ki egy eladóhely. A minimálisnak tekinthető két eladóhelyes vegyes bolt tehát 560—800 lakost tud kiszolgálni. Ennél nagyobb településekben vagy több eladóhelyes üzletet, vagy több különálló üzletet kell létesíteni.

Az üzlethálózattal nagyjából azonos szervezési elvek alapján létesítendő a vendéglátó egységek (italmérés, italbolt, falatozó, kisvendéglő) is.

Az áruellátás problémájához kapcsolódik a kisipari műhelyek létesítésének kérdése is. Erre vonatkozó normatívák a mezőgazdasági jellegű települések viszonylatában még nem alakultak ki. Az ilyen jellegű szolgáltatások (cipész, lakatos, szerelő, fodrász, asztalosműhely stb.) várostervezési normatívái alapján azt a megállapítást tehetjük, hogy a létesítésükhöz szükséges minimális lakosság szám és az ellátás színvonala nagyjából azonos lehet, mint az üzlethálózatnál. Azok a kisipari műhelyek, amelyek elsősorban a mezőgazdasági jellegű településekre jellemzők, mert a mezőgazdasági termelés igényei indokolják létesítésüket (kovács-, bognárműhely stb.) általában a mezőgazdasági üzemen belül létesülnek, és így méretezésüket nem a lakosság szám, hanem a mezőgazdasági termelés befolyásolja elsősorban.

Összefoglalva: az áruellátásnak a mezőgazdasági jellegű településekben igényelhető szinten való biztosítása már 600—800 (kivételes esetben 300—400) lakosú településben lehetséges. Az ennél nagyobb lakosság számú mezőgazdasági jellegű települések áruellátásának színvonala a lakosság szám növekedésével nem változik lényegesen.

A népművelési igények kielégítését a *kultúrház* szolgálja. Mezőgazdasági jellegű településeknél a kultúrház kétféle típusa alkalmazható. Az egyszerűbb típus rendezvények részére nagytermet (ehhez kapcsolódóan színpadot) valamint olvasótermet (ezzel kapcsolatosan könyvtárat) tartalmaz, míg az igényesebb kultúrház fentiekén kívül normálfilmek vetítéséhez szükséges helyiségeket és berendezéseket, játékszobát, esetleg éttermet is tartalmaz. A Népművelési Minisztérium 1955. évi adatai és irányelvei szerint a kultúrházak méretezésénél abból kell kiindulni, hogy abban annyi férőhely biztosítandó, amennyi elegendő minden család 1—1 tagjának be-

fogadására; figyelemmel azonban arra, hogy a lakosság egy részének a rendezvények időpontjában esetleg más elfoglaltsága is lehet, az ellátottság mértékét elegendő 60—70%-ban megállapítani. Ezek szerint 1000 lakosra 150—170 férőhely biztosítandó. Mivel azonban gazdaságossági okokból a legkisebb kultúrház befogadó képessége sem lehet kisebb 200—300 férőhelynél, ennek létesítése 1200—2000 lakost tételez fel. Igényesebb kultúrház legalább 400—500 férőhelyes nagyteremmel létesülhet, tehát 2500—3200 lakosú település részére igényelhető.

Összefoglalva: a népművelési igények minimális kielégítését biztosító kultúrház építése legalább 1200—2000 lakosú településben irányozható elő. A 2500—3200 lakosú településeken az igények lényegesen magasabb fokon nyerhetnek kielégítést.

Fentiekben áttekintettük a legfontosabb, lakosságszám alapján közvetlenül méretezhető közintézmények létesítésével kapcsolatos problémákat. Helyes értékelésükhöz még az alábbiakat jegyezzük meg:

Amellett, hogy a felsorolt, minimális lakosságra vonatkozó adatok egymástól eltérnek, az egyes közintézmények méretezésének (az ellátottság mértékének) bizonytalansága is nehezíti a teljes pontosságú, számszerű értékelést. Eppen ezért a közölt adatok az erre vonatkozó kutatómunka további fejlődésével, az igényeknek és lehetőségeknek az ediginél alaposabb vizsgálatával a jövőben változhatnak. Az összehasonlítást, illetve kiértékelést nehezíti továbbá, hogy míg egyes közintézményeknél (pl. iskola) megállapíthatók olyan jellegzetes lakosszámok, amelyek alapján ezek a közintézmények különböző nagyságban vagy minőségben (illetőleg fokozatok szerint) gazdaságosan létesíthetők, addig más közintézményeknél (orvosi rendelő, üzletek) e tekintetben alsó vagy felső határok nem állapíthatók meg. Ezenkívül pedig több közintézményre vonatkozólag nyilvánvalóvá vált, hogy nagyobb lakosszám esetén az igények magasabb fokon gazdaságosan elégíthetők ki (általános iskola, egészségügyi ellátás, kultúrház).

Ezek figyelembevételével is levonhatók azonban egyes következtetések. Mindenekelőtt az, hogy a feltétlenül megkívánható mértékű szolgáltatások gazdaságos kielégítése 800—1200 főnyi lakosságot tesz szükségessé a településben. Az igények kielégítése azonban ebben az esetben nem történhetik azon a fokon, mint a kb. 3000 lakosú településben. Vonatkozik ez elsősorban az egészségügyi ellátás teljes értékű megoldási lehetőségére, az általános iskolai oktatás feltételeinek megjavítására, az igényesebb kultúrház létesítésének lehetőségére. Az igények magasfokú kielégítése és ezzel együtt az ehhez szükséges közintézmények létesítésének gazdaságossága szempontjából tehát a kb. 3000 lakosú falu tekintendő megfelelőnek.

A közintézmények *másik csoportja*, ti. a lakosságszám alapján *közvetlenül nem méretezhető* közintézmények legtöbbje az igazgatási intézmények közé tartozik (tanácsház, rendőrség, posta, tűzoltóság). Tudomásunk szerint nincs megállapítva a lakosságszámnak az az alsó határa, amely ezek létesítését már indokoltá teheti. A felszabadulás előtti közigazgatási gyakorlat szerint kb. 1500 lakosra szá-

mítottak egy közigazgatási dolgozót és ennek alapján az 1500 lakosú települést már önálló igazgatási egységnek tekintették, illetve az annál kisebb településeket egy-egy ilyen igazgatási egységgé vonták össze. Tekintettel az igazgatási szervek feladatainak megnövekedésére, feltételezhető, hogy a minimumként meghatározott 800—1200 lakosú falu ma is önálló igazgatással rendelkező településként szervezhető meg. Nagyjából ugyanez vonatkoztatható a többi igazgatási intézményre is. Természetesen azonban az igazgatási intézmények részére szükséges épületek nagysága nem növekszik a lakosság számával arányosan — még akkor sem, ha esetleg a dolgozók létszámára vonatkozólag ilyen szabályszerűség meg is állapítható. A lakosság száma alapján nem méretezhető intézmények létesítése tehát a legalsó határnak tekintett 800—1200 lakosú falvakban elképzelhető, azonban feltétlen gazdasági előnyei mutatkoznak ebből a szempontból az annál nagyobb lakosságszámoknak.

Ugyancsak a magasabb lakosszámot indokolja — a közintézmények mellett — a *kultúrpark* létesítésével kapcsolatos költségek gazdaságossága is. A minimális kiterjedésű, 3—4 ha nagyságú kultúrpark ugyanis már a legkisebb településben is szükséges, de elegendő kb. 3000 lakos részére is, tehát az egy lakosra vonatkoztatott mutatószám a nagyobb településben sokkal kedvezőbb lesz.

A lakosságszámtól függetlenül méretezendő közintézményekre és a kultúrparkra vonatkozólag tett megállapítások minden más létesítményre is érvényesek; elsősorban a közlekedési létesítményekre (pályaudvar, raktárak, esetleg kikötők, autóbussz-megálló stb.) és úthálózatra (bekötőtűt, üzemi utak stb.), a közüzemnek tekinthető vágóhelyre egyaránt.

A lakosság ellátása szempontjából nagy jelentősége van a közművesítés megoldásának. Ebből a szempontból elsősorban a vízellátás problémájának megoldása jön szóba. Megfelelő adottságok esetén a vízellátást biztosító úgynevezett törpe vízmű létesítése már 400—500 lakosú településben racionális lehet. Ez tehát a korábbiakban megállapított minimális lakosszámnál kevesebb, ami azt jelenti, hogy már az alsó határnak megfelelő lakosszámú mezőgazdasági települések vízellátása is megoldható. Természetesen a törpe vízmű létesítési költségei szempontjából a magasabb lakosságszám el nem hanyagolható gazdaságossági előnyöket jelent.

Keresve tehát azt a lakosszámot, amely mint közösség az igények kielégítését elfogadható mértékben már lehetővé teszi, a 800—1200, illetőleg 1700 lélekszám tekinthető megfelelő minimumnak. Ilyen nagyságú települések létesítése vagy meglévők ilyen mértékig való fejlesztése azonban csak abban az esetben lehet indokolt, ha azt különleges szempontok (termelés szervezése, településhálózat tervszerű fejlesztése stb.) szükségessé teszik, ugyanis az ilyen lakosszámú mezőgazdasági jellegű települések az ellátási kérdéseket tekintve két szempontból hátrányosak: 1. az ilyen kis településekben az igények legtöbbje alacsonyabb fokon elégíthető ki, mint a legalább 3000 lakost elérő településekben; 2. a lakosságszám alapján közvetlenül nem méretezhető intéz-

mények és létesítmények beruházási és üzemeltetési költsége aránylag magas lesz.

Ezek alapján a lakosság megfelelő magas fokú és gazdaságos ellátása érdekében előnyös, ha a település lakosságszáma legalább 3000 fő lesz.

A lakosság ellátásával kapcsolatosan fentiekben túlmenően figyelembe kell venni a szóban forgó településnek a táj településszerkezetében való elhelyezkedését is. Az igények kívánatos magasabb fokú kielégítése nem lehetséges ugyan egy-egy kisebb településben, de lehetségessé válik az ilyen települések csoportja részére. (Két-három kisebb település alkot egy egészségügyi körzetet, elegendő lakosságszámmal rendelkezik egy normálfilmek vetítésére is alkalmas kultúrház létesítésére stb.). Ugyanígy elképzelhető, hogy kisebb falvak lakosságának egyes igényeit egy vele szomszédos nagyobb faluban elhelyezett intézmény vagy létesítmény útján lehet magasabb fokon kielégíteni. *Ily módon a falvak csoportja ellátás szempontjából körzetet alkothat, amelyen belül az egyik falu a körzet központja lesz és ebben a központban helyezkednek el a lakosság igényeinek magasabb fokú kielégítését szolgáló intézmények és létesítmények. Éppen ezért a körzeti központok intézményeinek és létesítményeinek méretezésénél mindig tekintetbe kell venni a körzet lakossága részére nyújtott szolgáltatásokat is.*

A lakosság ellátásán túlmenően ilyen körzetek kialakulnak a termelés megszervezése folytán is. A gépállomások, kisebb tejfeldolgozó üzemek stb. több falu részére létesülnek egy helyen, és ezáltal egy település körzeti központtá válik. Kívánatos a termelés és a lakosság ellátása megszervezésénél azonos szempontok alapján a körzetek, illetőleg körzeti központok megállapításában egységes eljárást követni. *A lakosság ellátásának problémája tehát egy adott településre önmagában csak a legritkább esetben korlátozható, a megoldás más, környező településekkel való kölcsönhatások figyelembevételével lehet csak teljes értékű.*

III. fejezet

A mezőgazdasági jellegű települések nagyságrendi kérdései

A mezőgazdasági termelés és a lakosság ellátása szervezésének szempontjai alapján önmagukban meghatározott törvényszerűségeket állapítottunk meg a tisztán mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésére vonatkozólag. Nem lenne azonban helyes, és nem is vezetne eredményhez, ha ezeket a törvényszerűségeket egy adott település fejlesztésénél önmagukban, az egymásra gyakorolt kölcsönhatások tekintetbevétele nélkül alkalmaznánk.

Mivel a mezőgazdasági termelésnek és a lakosság ellátásának a mezőgazdasági települések fejlesztésére gyakorolt befolyása elsősorban e települések nagyságrendi kérdéseiben található, az alábbiakban részletesen kell foglalkozni azzal, hogy a gyakran ellentétes szempontok milyen nagyságrendű telepü-

lésekben és hogyan egyeztethetők össze. Ehhez az szükséges, hogy először a tisztán mezőgazdasági jellegű települések lakosságszáma megállapításának módszerét tisztázzuk.

1. A lakosságszám megállapítása

A tisztán mezőgazdasági jellegű települések lakosságszámának meghatározása a településhez tartozó művelési terület kiterjedésének és a művelési profiljának ismeretében elvégezhető. A lakosságszám ugyanis csak a mezőgazdasági foglalkozású lakosság (a mezőgazdaságban foglalkoztatottak és eltartottjaik), valamint az ennek függvényeképpen meghatározható kiszolgáló lakosság (a lakosság ellátása végett szükséges intézmények és létesítmények dolgozói és azok eltartottjai) létszámának összegezésével állapítható meg. A túlnyomóan mezőgazdasági jellegű településekben ehhez még hozzájárul a mezőgazdaságon kívüli népgazdasági szerepkör betöltéséhez szükséges dolgozók, a település népgazdasági szerepköréhez közvetlenül nem kapcsolódó dolgozók, az ezek ellátásához szükséges dolgozók száma, valamint mindezek eltartottjai. A korábban már említett okoknál fogva az alábbiakban csak a tisztán mezőgazdasági jellegű települések lakosságszámának meghatározásával foglalkozunk.

a) *A mezőgazdasági lakosság.* A mezőgazdasági lakosság létszáma a mezőgazdasági dolgozókból és azok eltartottjaiból tevődik össze. A dolgozólétszám megállapításával az I. fejezetben részletesen foglalkoztunk és megállapítottuk az üzemi profiloktól függően 1000 kat. holdra vonatkoztatva az állandó, időszaki és összes dolgozók létszámát. A továbbiakban tehát csak azzal a kérdéssel kell foglalkoznunk, hogy a dolgozók családi viszonyainak figyelembevételével az eltartottak számaránya mekkora lehet. Ennek a kérdésnek a tárgyalásánál külön kell választani az állami gazdaságokat és a termelőszövetkezeteket.

Az állami gazdaságokban az állandó dolgozók nagyrészt a családfők sorából kerülnek ki, és ide tartoznak általában a 18 évesnél idősebb, nagykorú családtagok is, a feleség ritkán áll állandó dolgozóként alkalmazásban. Az 1949. évi statisztikai adatfelvétel szerint egy állandó mezőgazdasági dolgozóra 1,4 eltartott jutott, de természetesen ez az arány az ország különböző vidékein más és más volt, így például míg Szabolcs megyében 1:1,74, addig Győr-Sopron megyében csak 1:1,14 volt az állami gazdaságok keresőinek és eltartottjainak aránya. Nincs indoka annak, hogy számításainknál eltérjünk az országos átlagtól, mivel az alkalmaztatási viszonyokban sem történik a jövőben semmiféle változás. Ezek szerint tehát az állandó dolgozókból adódó mezőgazdasági lakosság létszáma az állandó dolgozók számának 2,4-szeresére becsülhető.

Az időszaki dolgozók megoszlása *megközelítő becsülés szerint* a következő lehet:

30—40% állandó dolgozók családtagja,

15—25% vándor időszaki dolgozó,

40—50% állandóan helybenlakónak tekinthető.

(Természetesen ezek az arányok is változnak a különböző országreszekben, sőt a termelés profiljától függően is. Egy adott település fejlesztésének esetében a település, sőt környezetének munkaerőhelyeztetés is alaposan tanulmányozni kell.)

Az időszakos dolgozók közül az állandó dolgozók családtagjait a mezőgazdasági lakosság szám megállapításánál külön nem kell számításba venni, ezek az egy állandó dolgozóra jutó 1,4 eltartott értékében már szerepelnek. A vándor időszakos dolgozók nem az adott településben települnek, részükre csak munkásszállásról kell gondoskodni a nyári időnyben, a mezőgazdasági lakosság létszámánál tehát szintén figyelmen kívül hagyhatók.

A mezőgazdasági lakosság létszámába beszámítandó, állandóan helybenlakónak tekinthető időszakos dolgozók kereső-eltartott aránya az 1949. évi statisztikai összeírás szerint országos átlagban 1:1,04 (1:0,91 és 1:1,12 szélső értékekkel). Távlatban sem várható a jelenlegi országos átlagtól való eltérés, tehát a mezőgazdasági lakosság létszámának megállapításánál az állandóan helybenlakónak tekinthető időszakos dolgozókból adódó lakosságot az ilyen dolgozók kétszeresében indokolt számításba venni.

Ezek szerint egy adott állami gazdasághoz tartozó mezőgazdasági lakosság létszáma általában a következő összefüggés alapján tervezhető meg:

$$M = 2,4 A + 2 \cdot 0,45 \cdot I,$$

ahol M a mezőgazdasági lakosság, A az állandó dolgozók, I az időszakos dolgozók létszámát jelenti.

A termelőszövetkezetekben az állandó dolgozókra nagyjából ugyanaz vonatkozik, mint az állami gazdaságoknál, tudniillik, hogy az állandó dolgozók itt is a családfők és a 18 évesnél idősebb családtagok közül kerülnek ki. A termelőszövetkezeteknek azonban sokkal kevésbé van lehetősége időszakos dolgozók szerződtesítésére, éppen ezért az időszakos dolgozók túlnyomóan a termelőszövetkezeti tagok családtagjai közül kerülhetnek ki.

A mezőgazdasági lakosság kiszámításánál itt is a keresők-eltartottak aránya összevetéséből indulhatunk ki. Ugyancsak az 1949. évi statisztikai adatfelvétel szerint a dolgozó parasztnál a keresők és eltartottak aránya az ország különböző vidékein 1:0,9 és 1:1,2 között változik, az országos átlag 1:1,06. Tekintettel arra, hogy kérdéses, mennyire tekintették az időszakos dolgozókat keresőnek az adatfelvétel idején, helyesebb az 1949. évi statisztika szerinti országos átlagnál kevesebbet, egy mezőgazdasági keresőre (az összes, tehát állandó és időszakos dolgozókra) egy eltartottat számítani. Tehát a termelőszövetkezetekhez tartozó mezőgazdasági lakosság összlétszáma az összes mezőgazdasági (állandó és időszakos) dolgozók számának kétszerese.

Hozzá kell még ehhez tenni, hogy a szántóterület alapján kiszámítható dolgozói létszám 10—18%-kal csökkentendő (mivel mint ezt az I. fejezetben említettük, a gépesítés dolgozói nem tartoznak a termelőszövetkezet állományába, hanem a gépállomások munkaerőlétszámánál veendő tekintetbe).

Ezek szerint egy adott termelőszövetkezethez tartozó mezőgazdasági lakosság létszáma általában az alábbi összefüggés alapján tervezhető meg:

$$M = 2 \cdot 0,86 \cdot (A + I),$$

ahol M a mezőgazdasági lakosság, A az állandó dolgozók, I az időszakos dolgozók létszámát jelenti.

Fentiek alapján meghatározható — a gazdaság üzemegységeinek profiljától függően — az 1000 kat. hold szántóterületre jutó mezőgazdasági lakosság létszáma. Ez állami gazdaságok és termelőszövetkezetek szerint megkülönböztetve, a következőképpen alakul:

Üzemtípus megnevezése	1000 kh szántóra jutó			
	állandó dolgozó	időszaki dolgozó	mezőgazdasági lakosság	
			állami gazdaságban	termelő- szövet- kezetben
Vetőmagtermesztő és árutermelő	85—100	90—110	205—339	300—360
Rizstermelő	85—100	90—110	205—339	300—360
Ipari kapásnövénytermesztő és árutermelő	85—100	90—110	205—339	300—360
Szőlő- és gyümölcs-termesztő	100—125	100—125	330—442	341—430
Zöldségtermesztő és tejtermelő	100—125	85—100	317—390	318—389
Törzshallattenyésztő és szülőnevelő	100—140	85—100	317—425	318—412
Szarvasmarhanvelő és -hizláló	110—140	70—90	327—416	310—391
Sertésszaporító és szülőnevelő	90—110	70—90	278—345	273—344
Sertésszaporító és -hizláló	90—110	70—90	278—345	273—344

Ismételten hangsúlyozni kell, hogy fentiek első sorban a mezőgazdasági lakosság létszámának megállapítási módszerét világítják meg, a közölt számértékek csak tájékoztató jellegűek, és így egy adott település esetében legfeljebb előzetes becslések céljára alkalmasak, a mezőgazdasági lakosság tényleges létszámát az összes adottságok figyelembevételével esetenként külön-külön lehet csak pontosan meghatározni.

b) *Kiszolgáló lakosság.* A település kiszolgáló lakossága létszámának előirányozása kétféle megfontolás alapján lehetséges. Az egyik módszer azon alapszik, hogy megvizsgálva a kiszolgáló népességnek a tisztán mezőgazdasági településekben való jelenlegi arányát, következtetéseket vonunk le a jövőbeni fejlődésre vonatkozólag. A másik módszer szerint számbavesszük a falu lakosságának ellátásához szükséges intézményeket és létesítményeket és ezek dolgozóinak létszámát — legtöbb esetben becslés alapján — megállapítva, közelítjük meg a kiszolgáló lakosság várható létszámát.

A jelenlegi helyzet feltárása céljából mintegy 400 tisztán mezőgazdasági település jelenlegi népességstruktúráját vizsgáltuk meg. A vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy a mezőgazdasági, illetőleg összlakosság és a kiszolgáló lakosság létszáma között törvényszerű összefüggés áll fenn. Az összefüggést jelképező függvény szerint

$$K = 0,073 L - 5,$$

ahol K a település kiszolgáló lakossága, L a település összlakossága. Eszerint 1000 lakosra 68 főnyi kiszolgáló lakosság esik, tehát az összlakosság 6,8%-a. (Ez az érték természetesen a teljes kiszolgáló lakosságra — az eltartottakat beleértve — vonatkozik.)

Falvaink fejlesztésénél a lakosság igényeinek a jelenleginél lényegesen magasabb fokon történő kielégítése irányozandó elő, ezért a tervezési időszakon belül a kiszolgáló lakosságnak jelenlegi kb. 7%-os arányát a jövőbeni szükséglet meghatározásánál csak kiindulási alpnak fogadhatjuk el.

Ezt bizonyítja az az előirányzat is, amelyet a szükséges intézmények és létesítmények dolgozói, illetőleg a mezőgazdasági jellegű települések üzemeltetésében foglalkoztatott dolgozók számbavétele útján végeztünk el. 1000 lakosra számítva az említett dolgozók létszáma következőképpen becsülhető meg: igazgatási, politikai intézmények dolgozói 8 fő, oktatási, gyermekvédelmi, népművelési-kulturális és egészségügyi intézmények dolgozói 13 fő, közellátási létesítmények (üzletek, üzemek, szolgáltatási létesítmények) dolgozói 18 fő, közlekedési dolgozók 3 fő, üzemeltetésben foglalkoztatottak 3 fő, összesen tehát 45 fő.

A kiszolgáló lakosságon belül a keresők és eltartottak aránya országos átlagban (Budapestet nem számítva) az érintett foglalkozási kategóriákon belül 1 : 0,98—1 : 1,19 között van (1949. évi adatok). Feltételezhetően ezen a téren lényeges változásra nem lehet számítani és így az itt megkívánható pontossággal 1 keresőre 1,1 eltartott számítása reálisnak tekinthető. Ez pedig azt jelenti, hogy a 45 fő dolgozó eltartottakkal együtt 95 lakost képvisel, vagyis az összlakosságnak mintegy 10%-át képezi a kiszolgáló lakosság. Ez a jelenlegi helyzet feltárása során nyert adatokhoz képest mintegy 30%-nyi többletet jelent, ami az igények növekedésével és azok magasabb fokon történő kielégítésével indokolható.

A tisztán mezőgazdasági jellegű települések mezőgazdasági és kiszolgáló lakossága létszámának meghatározásával kapcsolatban tett megállapítások azt mutatják, hogy általában az összlakosság 90%-át a mezőgazdasági, 10%-át pedig a kiszolgáló lakosság képezi. Ez azt jelenti, hogy a tisztán mezőgazdasági jellegű és túlnyomóan mezőgazdasági jellegű települések megkülönböztetésére a jelenlegi helyzet alapján korábban megállapított arányszámok (a mezőgazdasági lakosságnak az összlakossághoz viszonyított aránya) a fejlesztés távlatában is jellemzőknek tekinthetők.

2. A művelési terület nagyságának, a lakosságnak és a lakosság elhelyezkedésének összefüggései

Az I. fejezetben ismertettük azokat a legfontosabb szempontokat, amelyeket a települések fejlesztése során figyelembe kell venni abból a célból, hogy a településhez tartozó művelési területen a mezőgazdasági művelés racionális folytatásának feltételei ki legyenek elégítve. Ennek során a művelési terület kiterjedésének és művelési profiljának függvényeképpen következtetéseket vontunk le a dolgozók létszámára és azok elhelyezkedésére vonatkozólag. A II. fejezetben a mezőgazdasági jellegű települések lakossága ellátásának kérdésével foglalkozva, megállapítottuk azokat a kedvező lakosságszámokat, amelyek a racionális és megfelelő ellátást lehetővé teszik. A mezőgazdasági termelés, valamint a lakcs-

ság ellátásának szempontjai alapján a lakosság számára és bizonyos mértékig annak elhelyezkedésére vonatkozólag egymástól független kívánalmakat állapítottunk meg. Ezek ismeretében lehetőség van a kétféle szempontból eredő követelmények egyeztetésére vagy a fellelhető ellentmondások megállapítására, illetőleg az egyeztetés után, a mezőgazdasági jellegű települések olyan kedvező lakosságszámainak megállapítására, amelyek mellett a mezőgazdasági termelés racionális megszervezése és a lakosság megfelelő ellátása egyaránt kedvezően biztosítható.

A mezőgazdasági jellegű települések kedvező lakosságszámainak megállapításánál indokolt azt a módszert követni, hogy megvizsgáljuk, milyen lakosságszámok teszik lehetővé a mezőgazdasági termelés racionális megszervezését, és azután ezt összevetjük az ellátás követelményeiből adódó kedvező lakosságszámokkal. Ez az eljárás azért indokolt, mert a mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésénél az alapvető kiindulást az a kívánalom képezi, hogy a település a hozzátartozó művelési terület mezőgazdasági művelését racionálisan szervezhesse. Ily módon a mezőgazdasági művelésnek a fejlesztésre gyakorolt hatása közvetlenül kapcsolódik a mezőgazdasági jellegű települések legjellemzőbb és legdöntőbb jelentőségű adottságával: a hozzájuk tartozó művelési területtel, a lakosságszám pedig a terület függvényében jelentkezik. Ily módon tehát a lakosság ellátásának szempontjait bizonyos mértékig alá kell rendelnünk a mezőgazdasági termelés által megszabott kereteknek, illetőleg az a feladat, hogy a mezőgazdasági termeléshez szükséges lakosság igényeit az ellátás helyes megszervezésével elégítsük ki. Ezenkívül pedig — mint említettük — a mezőgazdasági termelés által megszabott követelmények alapján többé-kevésbé pontosan megszabható egy adott település lakosságszáma, míg az ellátást befolyásoló tényezők, tehát az ellátottság aránya, a különböző épületek és létesítmények racionális nagysága, befogadóképessége, férőhelyeinek száma stb. sokkal több változásnak vannak kitéve, ennek folytán kevésbé pontos eredményeket is szolgáltatnak. A mezőgazdasági jellegű települések fejlesztése során azok lakosságszámának megállapításánál tehát a mezőgazdasági termelés szempontjai az ellátás szempontjaival szemben elsőbrendű szerepet játszanak, ez azonban nem jelenti természetesen azt, hogy a fejlesztési irányelvek megállapításánál a lakosság ellátásának szempontjai elhanyagolhatók, csak azt, hogy a lakosságszámnak mint a fejlesztés alapjául szolgáló adatnak megállapításánál a mezőgazdasági termelés kívánalmaiból helyes kiindulni.

Fentiek szerint tehát a korábban megállapított módszerrel megvizsgáljuk a mezőgazdasági termelés szempontjából legkedvezőbb területi viszonyok mellett a tisztán mezőgazdasági jellegű települések lakosságszámának változásait. Elvégezzük a számításokat 1, 2, 3, 4, 5, 6 és 9 üzemegeységből álló művelési terület központját képező mezőgazdasági jellegű település lakosságszámára vonatkozólag, és megvizsgáljuk, hogy ez a lakosság a település területén belül hogyan helyezkedjék el a termelés megfelelő megszervezése érdekében.

A lakosság szám megállapításánál, minthogy általános, tájékoztató jellegű következtetéseket kívánunk levonni, nem voltunk tekintettel sem az állami gazdaságok és termelészövetkezetek mezőgazdasági lakosságának különbözőségére, sem pedig a különböző üzemi profilok egymástól eltérő munkaerő-szükségletére. Az előző pontban elvégzett számításaink alapján mint középértéket, 1000 k. hold szántóterületre 350 mezőgazdasági lakost számítottunk. Ugyancsak nem voltunk tekintettel a különböző profilokhoz tartozó kívánatos üzemegeység nagyságokra, hanem itt is mérlegett középértékekkel, üzemegeységként 2000 k. hold szántóterülettel számoltunk.

Az általános lakosság szám meghatározása mellett az I. fejezetben tett megállapítások lehetővé teszik annak előírnyását is, hogy ez a lakosság — a mezőgazdasági termelési nagyüzemi megszervezésének érdekében — hogyan helyezkedhet el a település területén, közelebről hogyan oszlik meg a bel- és külterület között. (Vesd össze I. fejezet 2. pontjában a külterületre telepítendő állandó dolgozók létszámára vonatkozó megállapításokkal.) Ebből a szempontból azonban bizonyos mértékig különbséget kell tenni állami gazdaságok és termelészövetkezetek között. Tekintettel arra, hogy az időszaki dolgozók az állami gazdaságoknál jelentős részben, a termelészövetkezeteknél pedig teljes egészében az állandó dolgozók családtagjai közül kerülnek ki, ennélfogva a termelészövetkezeteknél a külterületen élő mezőgazdasági lakosság aránya a teljes mezőgazdasági lakossághoz viszonyítva ugyanakkora lesz, mint a külterületen élő állandó dolgozóké az összes dolgozókhöz képest, az állami gazdaságoknál pedig ez az arány kb. 25%-kal csökken. (Lásd a mezőgazdasági lakosság szám kiszámítására vonatkozó képletet.)

A külterületre telepítendő mezőgazdasági lakosság aránya tehát különböző nagyságú (különböző számú üzemegeységekből álló) települések esetében a következő:

Egy üzemegeység esetében a teljes mezőgazdasági lakosság — kis töredéktől (kb. 30 fő) eltekintve — a belterületen telepíthető.

Két üzemegeység esetében a teljes mezőgazdasági lakosság — az említett kis töredéktől (kb. 60 fő) eltekintve — ugyancsak a belterületen települhet.

Három üzemegeység esetében az állandó mezőgazdasági dolgozók 16, illetve 33%-a telepítendő külterületre. Ez azt jelenti, hogy a teljes mezőgazdasági lakosság 12—33%-a külterületre kell, hogy települjön.

Négy üzemegeység esetében az állandó dolgozók kb. 40%-a, tehát a mezőgazdasági lakosság 30—40%-a telepítendő külterületre.

Négy-nél több üzemegeység esetében a négy üzemegeység mezőgazdasági lakosságának 30—40%-a, a négyen felüli üzemegeységek mezőgazdasági lakosságának pedig 75—100%-a telepítendő külterületre. (A százalékarányok kisebbik értéke állami gazdaságokra, nagyobbik értéke pedig termelészövetkezetekre vonatkozik.)

Fentiek alapján általánosságban meghatározható a településhez tartozó művelési terület függvényében (az üzemegeységek számától függően) a tisztán

mezőgazdasági jellegű települések lakosság száma és a lakosság kül- és belterületen való megoszlása. (A táblázat kerekített értékeket tartalmaz.)

Üzemegeységek száma	Mezőgazdasági lakosság		Kiszolgáló	Központi települések lakosságának		Kisegítő lakosságának	
	90%	10%		száma	össz-lakosság %-ában	száma	össz-lakosság %-ában
	1	700		80	780	750	95
2	1400	150	1550	1490	96	60	4
3	2100	230	2330	1630—2080	64—73	250—700	10—30
4	2800	310	3110	1990—2270	53—65	840—1120	27—36
5	3500	390	3890	2070—2530	70—80	1360—1820	35—47
6	4200	470	4670	2150—2780	46—60	1890—2520	40—54
9	6300	700	7000	2380—3660	34—53	3340—4620	47—66

Meg kell jegyezni, hogy a külterületi lakosság-nál csak az előbbieken megállapított arányú mezőgazdasági lakosságot vettük számításba, kiszolgáló lakosság külterületre való telepítésével itt nem számoltunk. Erre a kérdésre a továbbiakban még visszatérünk. Meg kell jegyezni továbbá, hogy általában a tisztán mezőgazdasági jellegű települések lakosság száma magasabb lesz a fenti táblázatban megjelölt értékeknél. Ennek oka pedig az, hogy a településekhez tartozó terület megműveléséhez szükséges mezőgazdasági lakosság és a hozzátartozó kiszolgáló lakosság létszámához hozzájárul az a mezőgazdasággal foglalkozó, de nem feltétlenül az adott településben települő létszám is, amely az állami gazdaságok viszonylatában az időszaki vándor munkaerő, termelészövetkezetek viszonylatában pedig a gépesítésben dolgozók létszámából ered. A mezőgazdaságnak ezek a dolgozói nem feltétlenül annak az adott mezőgazdasági településnek lakói, amelynek termelésében részt vesznek, hanem esetleg valamilyen más mezőgazdasági jellegű településben laktak, és annak lakosság számát növelik — a területhez képest — aránytalanul; a mezőgazdasági jellegű települések lakosság számának megállapításánál tehát számolni kell velük. Ezt a problémát minden adott település esetében meg kell vizsgálni, és a munkaerővándorlásból, valamint a gépállományok esetleges jelenlétéből adódó lakosság szám többletet számításba kell venni.

A különböző területű, tisztán mezőgazdasági jellegű települések lakosságára vonatkozó adatokat áttekintve a következőket állapíthatjuk meg:

Azok a tisztán mezőgazdasági jellegű települések, amelyek művelési területe nagyjából egy üzemegeység területével (kb. 3000 kh) egyezik meg, csak akkor lakosság számmal rendelkeznek, amely éppen hogy eléri az ellátás feltétlenül megkívánható mértékéhez szükséges lakosság számot. A lakosság elhelyezkedése koncentráltan történik, ami az ellátás szempontjából kedvezőnek tekinthető. Az ilyen települések létesítése csak abban az esetben lehet indokolható, ha a helyi adottságok más megoldást nem tesznek lehetővé.

Azok a települések, amelyek művelési területe nagyjából két üzemegeység területével (kb. 6000 kh) egyezik meg, lakosság számukat tekintve kedvezőnek tekinthetők az ellátás racionális megszervezése szempontjából, mert bár az ilyen települések nagysága még nem teszi lehetővé az igények magasabb

fokon való kielégítését, az ellátás kielégítő fokon, racionálisan megszervezhető. A belterületre koncentrált lakosság szintén kedvező ellátási szempontból. Mindennek figyelembevételével az ilyen települések létesítése kedvező megoldást jelent.

Azok a települések, amelyek művelési területe nagyjából három üzemegység területével (kb. 9000 kh) egyezik meg, lakosságuk alapján még nem igényelhetik az ellátási igények magasabb fokon való kielégítését. Az ellátás megszervezése szempontjából nem kedvező, hogy a lakosság aránylag jelentős része a külterületre telepítendő, a belterülettől elég nagy távolságra. Ily módon a település közcélú intézményeinek és létesítményeinek ezek által történő igénybevétele megoldandó közlekedési problémákat vet fel, és ezekre nemcsak a települések tervezésénél, hanem már magánál az üzemrendezési terv készítésénél is tekintettel kell lenni. (Üzemegységközpontok elhelyezése, úthálózat kialakítása stb.) Az ilyen települések létesítése tehát a helyi adottságok alapos figyelembevételét és az üzemrendezés és településtervezés messzemenő összehangolását kívánja meg.

Azokban a településekben, amelyek művelési területe négy üzemegység (kb. 12 000 kh) területével nagyjából megegyezik, lakosságuk száma alapján már indokolttá és racionálissá válik az ellátással szemben támasztható igények magasabb fokon való kielégítése. Az ellátás szervezése szempontjából azonban kedvezőtlennek tekinthető, hogy aránylag jelentős számú lakos külterületi telepítése szükséges. Ebben az esetben a külterületen élő lakosság eléggé szétszórtnan települ, tehát a központban levő közcélú épületek és létesítmények igénybevétele fokozott súllyal jelentkező közlekedési problémákat vet fel. Az ilyen nagyságú települések létesítése tehát csak abban az esetben képzelhető el, ha mind a mezőgazdasági termelés, mind az ellátás szervezésére kedvező helyi adottságok vannak, és a két szempont egyeztetésére a tervezés során lehetőség van.

Amennyiben a település művelési területe nagyobb kiterjedésű, mint négy üzemegység, és így a településhez tartozó üzemegységek egy része már külső gyűrűbe kerül, a mezőgazdasági termelés megfelelő megszervezése a lakosság jelentős részének külterületre való telepítését teszi szükségessé. Így — bár az összlakosság száma alapján az igények kielégítését magas fokon lehetne biztosítani — a lakosság elhelyezkedése miatt az ellátás szervezését egy központból teljes értékűen nem lehet megoldani. A külterületen élő lakosság — amelynek összlétszáma lényegesen meghaladja az ellátás szempontjából minimálisnak tekinthető lakosságszámot — ugyanis a külterületen szétszórtnan (az üzemegységek központjaiban) települ, és így a nagy távolságok folytán általában csak igen nagy áldozatokkal megold-

ható feladatot jelent a külterület lakosságának a központból való ellátása. (A külterületi lakosság már olyan nagy létszámú, hogy például 6 üzemegység területével megegyező nagyságú település esetében majdnem eléri a belterületi lakosság létszámát, 9 üzemegység esetében pedig jóval meg is haladja, és nagyobb lesz, mint négy üzemegységhez tartozó összes mezőgazdasági és kiszolgáló lakosság.) Legtöbb ilyen, nagy kiterjedésű település esetében a külterületen kialakítható egy olyan nagyobb lakóterületi góc, amelynek lakosságszáma eléri az ellátás szempontjából megkívánható minimális lakosságszámot, és ennek folytán a szükséges intézményekkel és létesítményekkel ellátható. Ilyenkor természetesen a külterületre már nemcsak mezőgazdasági, hanem kiszolgáló lakosság is települ, és így *lényegében egy új település alakul ki*. Amellett ennek az új településnek elszívó hatása is van, mert a központi településből a távolabb fekvő üzemegységek dolgozói ide az idők folyamán ki fognak települni. Ilyen esetben tehát nem képzelhető el sem a terület termelésének központos irányítása a településből, sem pedig a lakosságnak a településből való központos ellátása. Mindennek figyelembevételével a négy üzemegységnél nagyobb művelési területen belül egy központi település létesítése csak egészen kivételes esetekben képzelhető el; az ilyen nagy terület szervezésére általában már több település létesítése szükséges. Ez jelentős mértékben egyszerűsíti a mezőgazdasági termelés szervezését, ellátási szempontból kielégítő megoldást nyújt, és ugyanakkor — mivel kevesebb helyre koncentrálna a telepítést — gazdaságosabb megoldást is ad.

Fenti megállapításainkat a tisztán mezőgazdasági jellegű településekre vonatkoztattuk, de ezek értelemszerűen alkalmazhatók a túlnyomóan mezőgazdasági jellegű települések problémáira is. Ezeknek a településeknek a lakosságszámát egy, a belterületen lakó, nem mezőgazdasági foglalkozású népességszám megnöveli, ami a mezőgazdasági termelés szervezésére és ennek folytán a külterületi lakosság létszámára és elhelyezkedésére nincs befolyással, az ellátás megszervezését kis települések esetében racionálisabbá teheti, esetleg jelenlétével az igények magasabb fokú kielégítését is elősegítheti, de mindenképpen befolyással van a kiszolgáló lakosság létszámára. A mezőgazdasági termelés és az ellátás szervezésére vonatkozólag megállapított törvényszerűségek külön-külön éppen úgy érvényesülnek, mint a tisztán mezőgazdasági jellegű településekben, és csak azoknak a lakosságszámon keresztül való összefüggésében történhetik változás. Emellett természetesen a túlnyomóan mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésénél különböző, további, speciális feladatok is jelentkezhetnek.

MÁSODIK RÉSZ

A MEZŐGAZDASÁGI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT FEJLESZTÉSÉNEK ADOTTSÁGAI ÉS LEHETŐSÉGEI

I. fejezet

A mezőgazdasági településhálózat kialakulása és jelen helyzete

A mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésével kapcsolatos legfontosabb adottságok feltárása a mezőgazdasági településhálózat kialakulásának és jelenlegi helyzetének megvizsgálása által válik lehetségessé.

Hazánk településhálózatának jellegzetességei sok tekintetben eltérnek Európa más országainak települési viszonyaitól, aminek okát elsősorban a történeti fejlődés sajátosságaiban kereshetjük. Éppen ezért a településhálózat jelenlegi állapotára vonatkozó konkrét vizsgálatok előtt röviden foglalkoznunk kell a magyar mezőgazdasági településhálózat történeti kialakulásával.

1. A magyar mezőgazdasági településhálózat kialakulásának rövid áttekintése

Településhálózatunk kialakulásának legkorábbi korszaka ma még nincs kellőképpen feltárva. A termelőerők fejlettségéhez képest a honfoglalás után a lakosság száma az itt talált népelemekkel együtt az ország területéhez viszonyítva aránylag magas volt. A hasznosítható szántó területek aránylag kis kiterjedésűek voltak, mert ekkor még nagy felületeket foglaltak el a ligetes mezőségi tájak mellett a vizek, mocsarak, árterek és az erdők. Ebben a földrajzi környezetben kezdetben a halászat és a nomád állattenyésztés képezte a főfoglalkozási ágakat. A törzsi, nemzeti kereteknek megfelelően kialakult szállásterületeken belül a téli és nyári szállások alkották az első településeket, és ezek mellett a meghódított szlávok már állandósult települései (falvak, földvárak) képezik a kialakuló középkori magyar települési rend kikristályosodásának másik elemét.

A településhálózat további fejlődésében döntő jelentőségűek voltak azok a társadalmi változások, amelyek I. István nevéhez fűződnek. A korábban megszállás nélkül maradt területeken, a fejedelmi birtokokon és a levett törzsfők birtokain megszervezték a királyi vármegyék rendszerét. Ugyanakkor

az egyház és a királyság mellé álló világiak és a külföldről bejött idegenek nagy birtokadományokban részesültek. Ezáltal nagyarányú telepítési tevékenység indult meg a várispánok, adománybirtokosok részéről. Később bomlásnak indult a nemzeti szállásterületek közös birtokrendszere is. A földművelés előtérbenyomulásával létrejöttek a népsűrűség növekedésének reális gazdasági alapjai. Ez tehát az a kor, amikor a falvak hálózata megsűrűsödik, a középkori Magyarországra jellemző sűrű aprófalvas települési rend kialakulása megkezdődik. Az állandósuló településhelyek rögzítésében nagy szerepet játszott az egyházi szervezet kibontakozása is: a templomok képezték az első szilárd építményeket a falukban. A sátrakat felváltó első szilárdabb építmények sem jelentették mindenütt a település mozdíthatatlanságát. Számos adat szól még a XIV. századból is arról, hogy a faházakat elszállították egyik helyről a másikra, és az ásatásokból ismert alföldi veremlakások sem képeztek elmozdíthatatlan „ingatlan” értéket. A településeknek ez a megsűrűsödése nagyarányú kulturmunkával járt együtt: erdőirtással, a vizek szabályozásával kellett elhódítani a településre, termelésre alkalmas területeket.

A falvak mellett a korai időktől kezdve számolnunk kell tanyaszerű szórványtelepek (prédiumok) létezésével, amikor pedig a középkor végén az addig adóztató (csak a jobbágyszolgáltatásokat felhasználó) nagybirtok nálunk is termelő nagybirtokká kezdett átalakulni, az üzemi telephelyeket képező majorok is megjelentek. A földesúr ugyanis falvainak határában megfelelő földet választott ki allódiuai számára, és ezen épültek fel a majorházak, cselédlakások, istállók és egyéb épületek.

A jelzett folyamat, a geográfiai és birtokhasznosítási tényezők alapján kialakuló települési rend természetesen a középkor folyamán sem volt változatlan, merev szerkezetű. Az egyes települések jobbágylakossága a rájuk nehezedő terhek miatt, járványok vagy a feudális anarchia pusztításai következtében csökkent, egészen elapadt, majd ismét feltöltődött. Igen jelentős szerepet játszottak a kialakuló mezővárosok is, melyek eléggé sűrűn hálózták át az ország területét és földesúri kiváltságaiknál fogva erősen szívták magukba a falvak lakosságát. Mindez komolyan hozzájárult ahhoz, hogy a XV. szá-

zadban a falvak egy része elnéptelenedett. Valószínűnek kell tartani azt, hogy az egyes települések fejlődésének ez a hullámváltozása, illetőleg megszűnése (amennyiben ennek gazdasági okai voltak) szorosan összefüggött a települések talajadottságaival és a kialakuló művelési ágakkal. A kis falvak hálózatának megfelelően a hozzájuk tartozó megművelt területek is kis terjedelműek voltak. A szántóterületen úgyszólván kizárólag gabonát termeltek, ezt is elsősorban önellátás és a jobbágy szolgáltatások teljesítése céljából, a paraszti árutermelés csak a középkor végén kezdett aránylag jelentős mértéket öltetni. A szántóföldi művelés céljait szolgáló terület a két-, illetőleg háromnyomásos művelési rendszer folytán lényegesen nagyobb volt a tényleges vetésterületnél, de a megművelhető területnek csak kis részére szorított.

A művelési terület azonban nemcsak a faluk nagysága szerint változott, hanem aszerint is, hogy a jobbágytelek nagysága mekkora volt. Ebben a tekintetben is nagy változatosság volt az ország különböző részeiben. Dunántúlon a középkor végén 16—56 holdas, ezzel szemben a Felvidéken 4—20—40 holdas jobbágytelkek voltak. A művelési terület növelésének akadálya volt a jobbágytelekrendszer maga is. A népesség szaporodásával a középkor végén már nem nőtt a művelési terület, hanem a meglévő terület aprózódott fel.

A középkori magyar falvak összterületének és szántóterületének arányára jellemző, hogy míg a falvak összterülete országrészenként 8—20 km² között váltakozott, addig a szántóterület falvanként csak párszáz ha-ra tehető, tehát az összterület $\frac{1}{3}$ -át $\frac{1}{5}$ -ét foglalta mindössze el. Ily módon tehát a falvak körüli szántóterületeket nagy kiterjedésű rétek és legelők vették körül, de az erdők kiterjedése is lényegesen nagyobb volt a mainál.

A középkor végén a történeti Magyarországon 21 912 faluval számolhatunk, melyekben az ország lakosságának 90%-a lakott. Egy falu átlagos lakosságát 110 főre lehet becsülni. (Összehasonlításként megemlítjük, hogy az első világháború előtt Magyarországon területén 12 326 kis- és nagyközség volt.)

Molnár Erik számításainak felhasználásával részletesebben ismertetjük azoknak a középkori megyéknek települési viszonyait, amelyek területe nagyjából az ország mai területével megegyezik. Ezen a területen egy helység átlagos kiterjedése 12,2 km² volt, ami megegyezik az akkori országos átlaggal. A lakosság átlaga azonban valamivel nagyobb az országosnál: 122 fő. A vizsgált területen belül tájanként elég jelentős eltérések voltak települési viszonyok szempontjából. (A vizsgálatokat a három jellegzetes nagytájra; a Dunántúlra, az északi országrészre és az Alföldre vonatkoztatva végeztük el.)

Területi viszonyok szempontjából megállapítható, hogy a falvak átlagos területe már ekkor is a Dunántúlon volt a legkisebb. Itt az átlagos faluterület 8,2 km², és a falvak egymástól való átlagos távolsága 3,2 km. Azonban ezen az átlagon belül is jelentős eltérések állapíthatók meg. Míg Zala megyében mindössze 5 km² az átlagos faluterület (átlagos távolságuk 2,6 km), addig Fejér megyében éppen há-

romszor ekkora az átlag, tehát 15 km² (átlagos távolság 4,4 km), Moson megyében pedig még ennél is nagyobb területűek a falvak (29 km²). Valamivel nagyobb a falvak területe az északi országrészben. Itt az átlag 12,9 km², vagyis a falvak átlagos távolsága kb. 4 km. Lényegesen nagyobb területűek a falvak az Alföldön, ahol az átlag 21,5 km², tehát majdnem háromszorosa a dunántúlinak. Ennek megfelelően a falvak egymástól való távolsága is elég nagy, 5,2 km. Az Alföld különböző részei között is jelentős volt az eltérés, mert míg Bács megyében az átlagos faluterület 14 km² volt, addig Csongrád megyében 50 km².

Lakosság szám szempontjából megállapítható, hogy a Dunántúlon a viszonylag nagyobb falusűrűségnek megfelelően az egy falura eső lakosság szám az országos átlag alatt maradt: 105 fő. Az északi országrészben az átlag némileg magasabb az országosnál, mert az egy falura eső lakosság szám 130 fő. Az Alföld ritkább települési rendszerének megfelelően a falvak lakosság számának átlaga itt jóval magasabb, mint a Dunántúlon, vagy az ország északi részében, ugyanis itt egy faluban átlagosan 160 fő lakott.

A területre és a lakosság számra vonatkozó adatok egybevetéséből megállapítható, hogy a Dunántúlon a népsűrűség 13 fő/km², az északi országrészben pedig 10 fő/km², az Alföldön ezzel szemben a népsűrűség csak 7,8 fő/km², ami ennek a területnek mezőgazdasági szempontból való viszonylagos elmaradottságát is mutatja.

A középkori települési viszonyok a Dunántúlon és az északi országrészben lényegében fennmaradtak a további fejlődés során. Az Alföldön ezzel szemben a középkori településhálózatot a török megszállás teljesen felforgatta.

A 150 éves török megszállás, a megszállás alatti és a felszabadító háborúk, különösen a 15 éves háború miatt a lakosság száma jelentős mértékben lecsökkent, a termelőerők súlyos pusztulást szenvedtek, minek következtében a táj is elvadult. A falvak lakossága megsemmisült vagy megtizedelődött, a megfogyott lakosság áttelepült más, biztonságosabb településekre, szívesen behúzódtott városokba is. Így nagy néptelen foltok keletkeztek, s a megmaradt települések lakossága is állandóan hullámváltott. A pusztulás nem egyformán érintette az ország területét, és még a legtöbb kárt szenvedett részekben is voltak aránylag megkímélt területek. Így pl. az Alföld általános pusztulása ellenére a Tisza és a Duna mentén a települések nagyobb számban megmaradtak, illetőleg a pusztulást a falvak hamarabb kiheverték. Ugyanígy a Sárrét, Sárköz falvai is aránylag könnyebben átvészelték a pusztulást. Ezekről a kivételektől eltekintve azonban az Alföld korábbi kistalvas települési rendszere megszűnt. A falvak helyét, gondozatlan határát elfoglalta a pusztaság, s a megmaradt lakosság rendszerint a bizonyos kiváltságokkal rendelkező városokba vagy török igazgatási székhelyekre menekült. Ezek a városok aztán megszerzték ezeknek a falvaknak a területét is. Így Debrecen 45 község területét és lakosságát szívtá magába, Kecskemét 352 000 kat. holdas területe 37 falu területéből jött létre. A háromszor elpusztult, de újratelepült Makó 15 község területét fogadta ma-

gába, Halas határába 7 falu olvadt bele, Hajduböszörmény 57 000 k. holdas külterületén korábban több mint tíz falu állott. Az elmenekült magyarok által visszahagyott falukban egyes helyeken a török szerb lakosságot telepített be (Somogy, Baranya, Temes—Maros—Tiszaszög), amely csak a török hódoltság megszűnésével hagyta el ezeket a településeket.

A török kiűzése után egy évszázadig tartott az ország benépesítése. Szinte az egész XVIII. század szükséges volt ahhoz, hogy feltöltsék a természeti adottságainál fogva településre alkalmas területeket, tehát az ármentes részeket. A század első felében inkább a Dunántúltra telepítettek, az Alföldre a század második felében került sor. Ennek eredménye az, hogy a század eleji 3 milliónyi lakosság a II. József-féle népszámláláskor (1787) már 8 millióra nőtt, és nagyjából kiegyenlítődt az a népességszámbeli különbség, amely a sűrűbben lakott Dunántúl és Északi Felvidék, valamint a ritka népességű Alföld között a század elején még élesen megvolt. Azonban a településhálózatnak a török korszakban kialakult különbségei nem szűntek meg. Míg a Dunántúlon nagyjából visszaállt a középkori települési rend, az Alföld egy részén egészen új szerkezet jött létre. Ennek okai elsősorban a török hódoltság alatt, illetőleg után kialakult új birtokpolitikai viszonyokban keresendők. A visszafoglalt és betelepítésre kerülő területek birtokjogi szempontból három kategóriába voltak sorozhatók. Az egyik kategóriát a nagybirtok alkotta, amely az elpusztult vagy jogait igazolni nem tudó nemesség helyét ezeken a területeken elfoglalta. (Jellemző, hogy pl. Baranya megyében Mátyás korában a 922 községnek összesen 540 birtokosa volt, 1696-ban viszont 4 egyházi és 2 világi nagybirtokos mellett mindössze 18 birtokos nemes maradt.) A másik kategóriát a kamarai-kinestári területekként kezelt részek adják (elsősorban a délvidéki országrész). A harmadik típust a hódoltság alatt (Kecskemét, Debrecen, Szeged, Halas, Makó, Hódmezővásárhely stb.) vagy után (Békéscsaba) kialakult nagyhatárú alföldi városok jelentik. Az első két kategóriához tartozó területeken nagyjából visszaállt a középkori településsűrűség. Ezzel szemben az alföldi városok óriási, részben zálogban birt határai nem voltak feldarabolhatók; egyik város sem állította helyre az újjáépüléskor határában az elpusztult községi életet, egyetlen pusztán sem telepítettek új falukat. Ennek oka részben az, hogy a területek egy része nem örök tulajdona, hanem csak zálogbirtoka volt a városoknak, amelyek értékét nem volt érdemes telepítéssel növelni, mivel az a veszély fenyegetett, hogy akkor tulajdonosaik az értékében megnőtt területet visszaváltják. De a sajátjukat képező területeken sem telepítettek, mivel félték, hogy az új települések mindjárt elszakadnak a város kötelékéből, amivel nemcsak a város jóléte csökkenne volna, hanem — a rendi korszakban — a kiszakadó városi polgárok is paraszti sorba süllyedtek volna.

A XVIII. században, de főképpen a XIX. század folyamán a településhálózat tovább módosult azáltal, hogy a szántóföldi termelés uralkodóvá, illetőleg in-

tenzivebbé vált. A nagybirtokok területén már az 1700-as évek második felében az allodiális gazdálkodás fellendülésével megindult a majorok építése, ez azonban csak a jobbágyfelszabadítással vált nagyobb arányúvá, mert addig a nagybirtok termelése zömmel a falvakban lakó jobbágyok robotját használta fel. Az allodiumok nagy része az elpusztult középkori falvak határait foglalta el, tehát az urasági puszták az újraterelített falvakkal együtt lényegében a középkori településszerkezetet adták vissza. Igen nagy jelentőségű volt a további fejlődés szempontjából a Mária Terézia-féle úrbéri rendezés, amely lényegében egészen a felszabadulásig megszabta a paraszti és úri birtokok kiterjedését és ezzel nagymértékben befolyásolta a településhálózat fejlődését.

A településhálózat fejlődésének legjelentősebb mozzanata az Alföldön zajlott le, a nagyhatárú városok területén: a tanyák kiépülése. A tanyák kiépülésének oka a gabonatermelés növelése, mely a korábbi szilaj állattartást először az árterekre szorította vissza, majd a század közepével a folyók szabályozása nyomán ennek innen is el kellett tűnnie. Ez a gazdasági változás összekapcsolódik azzal a folyamattal, hogy a földközösség megszűnt, illetőleg a város tulajdonát képező földek általában magántulajdonba kerültek. Ezzel jogilag is lehetővé vált az, hogy a határbeli, messze földeken állandó lakásnak is alkalmas épületeket emeljenek a korábbi ideiglenes jellegű, elsősorban állattartás célját szolgáló ólak helyett. Kezdetben a tanyák úgy szerepeltek, mint a városi házhoz tartozó, csak a határba kivitt gazdasági tartozékok, melyben csak a cselédség, illetőleg a fiatalabb generáció lakott, akiknek otthona a városbeli szülői ház volt. Később ez a várossal való kapcsolat megszűnt, és a tanyák egész életre szóló otthonai lettek az embereknek. Lényegében hasonló folyamat zajlott le a nagyhatárú falvak területén is. Az ország igen jelentős részére jellemző tanyarendszer kisebb-nagyobb megszakításokkal, hol lassúbb, hol gyorsabb ütemben az utolsó 200 év alatt alakult ki. Ez az európai viszonylatban egészen sajátos települési rend lehetővé tette az Alföld területének intenzívebb művelését, de ugyanakkor kizárta a mezőgazdasági lakosság jelentős hányada számára a minimális egészségügyi, kulturális stb. igények biztosításának lehetőségét.

A tanyarendszer nagyarányú kifejlődésétől tekintve a kapitalizmus a településhálózat sűrűségében lényeges változást nem hozott. Ennek oka a birtokviszonyok megmerevedésén kívül az, hogy országunkban a városiasodási folyamat sokkal kisebb arányú volt az ipari fejlődés lassúbb üteme következtében, mint a fejlett kapitalista országokban, és így a városok népesség-elszívó hatása aránylag csekély volt, s a mezőgazdasági népesség jóval magasabb lett, mint például a nyugateurópai államokban. Ez a fejlődés vezetett elsősorban oda, hogy falvaink lényegesen nagyobbak — területre és lakosságszámra egyaránt —, mint Európa más részein.

2. A mai magyar mezőgazdasági településhálózat jellegzetes vonásai

A fejlődés főbb vonásainak áttekintése után vizsgáljuk meg a mai településhálózat sajátosságait a legfontosabb szempontokból, tehát a terület és népesség nagyságrendi viszonyai alapján. A vizsgálatoknak ezt a legdöntőbb mennyiségi viszonyokra való leszűkítését az a cél indokolja, hogy kizárólag a fejlesztés szempontjából alapvető tényezők jelentkezését kívántuk módszeresen feltárni.

Mint már korábban említettük, a mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésének alapvető szempontjait a mezőgazdasági termelés megszervezése és a lakosság racionális ellátása által támogatott követelmények adják meg, amelyek végső soron a települések területi és népességi nagyságában jelentkeznek. Elvégzett vizsgálataink közül a területi viszonyokra vonatkozó vizsgálatok inkább a mezőgazdasági termelés megszervezéséhez, a népességi viszonyokat feltáró vizsgálatok pedig inkább a lakosság ellátásának problémájához kapcsolódnak, megjegyezve azonban, hogy ugyanúgy, ahogyan a fejlesztés során nem lehet a két problémát mereven elválasztani, illetőleg azok kölcsönhatásait minden esetben tekintetbe kell venni, elvégzett vizsgálataink is — mind a területi, mind a népességi vonatkozásúak — egymással szoros kapcsolatban készültek el.

Hasonló jellegű vizsgálatok korábban is készültek; ezek a települések jellemzésénél egyszer a területi, máskor pedig a népességi viszonyokat vették alapul, de mindenkor egymástól elszakítva. Ennek megfelelően mind a területi, mind a népességi kategóriákat egymástól függetlenül, önkényes módon állapították meg. Mivel azonban a mezőgazdasági települések sajátosságából kifolyóan a területi és népességi viszonyok egymással szorosan összefüggenek, a két tényező csak együttesen jellemezheti teljes értékűen a településeket. Ehhez azonban meg kell keresni a két tényező összefüggéseit. Országos áttekintés esetén ez természetesen csak abban az esetben teljesül, ha az ország mezőgazdasági színvonala nagyjában — egészében egyenletes. Mivel mezőgazdaságunk fejlődése ma már kiküszöbölte azokat a színvonalbeli különbségeket, amelyek az Alföld és a Dunántúl között még a múlt század elején fokozottan és az 1945. évi földreformig is bizonyos mértékig megvoltak, ez a feltétel adottnak tekinthető. A vizsgálatok során megállapítást nyert, hogy a település művelési területének, illetőleg özszerületének kiterjedése és a település lakosság száma között törvényszerű összefüggések állanak fenn. Természetesen a terület és a népesség között fennálló összefüggések egyes adott települések, de még az általunk vizsgált területi egységek — járások — esetében is hol szorosabbak, hol lazábbak (ennek elsősorban helyi okai vannak), de az általános összefüggést nem cáfolják.

Bár a mezőgazdasági jellegű települések nagyságának ez a két jellemzője: a terület és népesség szám, szoros összefüggésben van egymással, a két tényező összefüggése nem megfordítható. A kiindulópontot a terület alkotja, a népességet általá-

ban ennek függvényeként kell felfogni. (Ebben a függvényben azonban — az előbbieket értelmében — a mezőgazdasági termelés színvonala mint komponens, természetesen bennefoglaltatik.)

A vizsgálatok elvi alapjainak tisztázásával egyidejűleg felvetődik a vizsgálati kategóriák megállapításának problémája. Ha a települések legfőbb sajátosságait mennyiségi alapon kívánjuk országosan vizsgálni, bizonyos nagyságrendi határokat, lépcsőket kell kialakítani, azaz mennyiségi kategóriákat kell képezni. Ha nem volna meg ezeknek a vizsgálatoknak az az igénye, hogy a különböző sajátosságokat összefüggően mutassa be, kielégítő lett volna a kategóriák kialakításánál az a szokásos módszer, hogy tetszés szerint választott kerek számok szerint (pl. ezrenként) határozzuk meg a lépcsőket. Nyilvánvaló azonban, hogy például 1000 k. hold terület és 1000 lakos olyan kategóriák, amelyek a területi és népességi viszonyok összefüggéseit egyáltalán nem tükrözik, és nem adnak lehetőséget arra, hogy a lépcsők (kategóriák) kialakítása valami objektív alapra legyen helyezhető. Mivel a települések sajátosságait azok területi viszonyaiból próbáljuk mezőgazdasági jellegüknek megfelelően levezetni, eléggé kézenfekvő volt az a gondolat, hogy vizsgálatainkat arra alapozzuk: hogyan viszonylanak településeink területi szempontból a racionálisnak tekinthető üzemerületek méreteihez. Bár mint korábban is leszögeztük, nem tekintettük feladatunknak a racionális üzem nagyság meghatározását, mégis, mivel az I. fejezetben a számítások alapját képező üzem nagyságok nagyságrendileg megfelelnek a racionalitás követelményeinek, a vizsgálatokhoz szükséges kategóriák képzésére alkalmasaknak tekinthetők.

Vizsgálataink járási részletességgel készültek az 1949. évi népszámlálás eredményei alapján. (Bár bizonyos változások azóta történtek, a vizsgálatok egysége és a rendelkezésre álló adatok viszonylagos teljessége miatt kénytelenek voltunk ehhez az időponthoz ragaszkodni a vizsgálatok során.) Magyarország 93 000 km² területe 140 járásra oszlik, egy járás átlagos területe tehát kb. 660 km², és egy járásra átlagosan 20 település jut. A járási szinten vizsgálat tehát már eléggé finom tagolásban mutatja a viszonyokat, anélkül, hogy a nyert kép áttekinthetetlenül felaprózódna. (Megyei szinten történő vizsgálat túlságosan durva eredményre vezetne, községi részletességű vizsgálat pedig nem tenné lehetővé az áttekintést. Természetesen, ha az egyes települési terület egységeket behatóbb vizsgálat tárgyává kívánjuk tenni, a községi részletességű vizsgálat elengedhetetlen.)

A vizsgálatok során a járásokat homogén szerkezetűnek fogtuk fel, vagyis átlagértékeket számítottunk, mintha a járás területét az átlagosnak megfelelő nagyságú falvak egyenletes hálózata borítaná. A járási átlagok nagyságrendjében tehát a kisebb és nagyobb falvak egymáshoz való aránya jelentkezik. Ha így bizonyos mértékig el is mosódnak a települések egyéni sajátosságai, a területi települési jellege éppen ezáltal tűnik elő, és így végeredményben ez a módszer éppen a kitűzött célhoz vezet: a településhálózat jellegzetes voná-

sait tárja fel. E mellett ennek a módszernek az ábrázolás egyszerűsége tekintetében is jelentkeztek az előnyei. Ezek az előnyök felülmúlják a módszerekből eredő hátrányokat.

A járáások területi és népességi helyzetének vizsgálatánál a városok kivételével valamennyi települést számításba vettünk, a nem tisztán mezőgazdasági, illetőleg ipari jellegű településeket is. Ez azonban a kialakuló általános képet nem torzítja lényegbevágó módon, mivel az ipari és egyéb jellegű, nem városi települések létszáma a mezőgazdasági jellegű településekhez képest elenyészően csekély, ugyanakkor ezek is rendelkeznek mezőgazdasági területtel, amelyeknek a vizsgálatokból való kirekesztése indokolatlan lenne. Ezen túlmenően adott esetben egyes ipari és egyéb jellegű települések fejlesztésénél a mezőgazdasági művelés megszervezésének szempontjai sem hanyagolhatók el. (Természetes módon egyes kisebb területi egységek részletesebb vizsgálatánál a különböző jellegű települések szétválasztása feltétlenül szükséges.)

Meg kell jegyezni továbbá, hogy ezeknél az országos jellegű vizsgálatoknál a közigazgatási beosztásnak megfelelő egységeket vettük alapul, tehát nem voltunk tekintettel arra, hogy egy-egy község közigazgatási területén belül esetleg több olyan, külön településnek tekinthető egység is van, amelyek külön belterülettel és művelési területtel rendelkeznek (közigazgatásilag egyesített, de települési szempontból különálló kistalvák, állami gazdaságok). Ilyen értelmű szétválasztást azonban a rendelkezésre álló statisztikai felvétel nem tett lehetővé. Az ehhez kapcsolódó problémák azonban feltétlenül szükségessé teszik a bel- és külterületi lakosság problémájának vizsgálatát — természetesen, az előbbiekből alapján, szintén járási átlagban.

A vizsgálatok során először a mezőgazdasági jellegű települések területi viszonyaival foglalkoztunk. Ebben jut ugyanis kifejezésre a településhálózat jellegzetességeinek legdöntőbb tényezője: a települések egymástól való távolsága, vagyis a települések sűrűsége, és ugyanakkor a fejlesztés szempontjából olyan adottságot jelent, amely a település lakosság számára, létesítményeire, belterületének kiterjedésére, bel- és külterületi lakosságának megoszlására stb. vonatkozólag kiindulási alapot ad.

A településeknek a hozzájuk tartozó teljes terület alapján való összehasonlítása azonban nem minden esetben szolgálhat alapul a további összefüggések tisztázására. A falvakhoz tartozó teljes területbe — amelyet a közigazgatási határok jellemeznek — beletartoznak olyan, lényegében a településtől független területek is, mint pl. nagyobb kiterjedésű erdők vagy vízfelületek, művelésre alkalmatlan területek stb., amelyek a különböző települések összehasonlításánál egyes esetekben helytelen következtetésekre vezethetnének. Ezek a területek ugyanis hozzátartozván a településekhez, szerepet játszanak abból a szempontból, hogy a települések milyen sűrűn helyezkednek el, azonban a települések fejlesztésével kapcsolatosan csak speciális problémákat vehetnek fel. A mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésével összefüggő problémák elsősorban ahhoz kapcsolódnak,

hogy az adott település területén belül mekkora területen folyik mezőgazdasági művelés. A mezőgazdasági tudományok és ennek alapján az üzemszervezés gyakorlata is a településhez tartozó művelési területet tekinti alapvető tényezőnek és ezen belül is elsősorban a szántóterület kiterjedését vizsgálja, és vonatkozó irányszámait, üzemszervezési irányelveit a szántóterület nagyságához viszonyítja. Ennek figyelembevételével a fejlesztési problémák felvetése elsősorban annak az ismeretét teszi szükségessé, hogy a településhez mekkora szántóterület tartozik. A települések területi viszonyaival kapcsolatban tehát a vizsgálatoknak fel kell tárniuk mind a szántóterület, mind az összterület nagyságát.

A vizsgálatok második csoportja a települések népességi viszonyaira vonatkozik. Ez a rész azt a kérdést világítja meg, hogy az előzőekben jellemzett területi viszonyok mellett hogyan oszlik meg a lakosság a mezőgazdasági jellegű településekben. A települések népességének nagyságrendi viszonyaira vonatkozólag a fejlesztés szempontjából megfelelő élességű képet nyerünk akkor, ha megvizsgáljuk az ország falvait abból a szempontból, hogy azokban számszerűleg mennyi a mezőgazdasági kereső, illetőleg mennyi a falvak összes lakossága. A mezőgazdasági keresők számának megállapítása azért szükséges, mert a mezőgazdasági keresők alkotják a falvak törzslakosságát, tehát a lakosságnak azt a részét, akiknek helybenlakása feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a település gazdasági szerepét betölthesse. Az össznépeség számszerű megállapítása és összehasonlítása pedig azért szükséges, mert a falvak bizonyos mértékű központi szerepköre, a közlekedési adottságok és különböző ipari üzemek jelenléte folytán az egyes települések között az összlakosság és a mezőgazdasági népesség arányában eltérések mutatkoznak. A népességi vizsgálatoknál a fejlesztéssel kapcsolatosan elsősorban a mezőgazdasági keresőknek a településen belüli száma jellemzi a településeket, a falvankénti összlakosságra vonatkozó vizsgálatok pedig elsősorban a településhálózat sűrűségét világítják meg. Ily módon a népességi viszonyokra vonatkozó vizsgálatok a korábban elvégzett területi vizsgálatokkal összehasonlíthatók és kapcsolataik kiértékelhetők.

Mint említettük, a mezőgazdasági jellegű településekre elsősorban a területi viszonyokat kell jellemzőnek tekinteni. Ennek folytán és abból a célból, hogy a területi és népességi vizsgálatok összehasonlíthatók legyenek, indokolt volt a népességi vizsgálatoknál a területre vonatkozó vizsgálatokkal konform nagyságrendi kategóriákat megállapítani.

Ezek alapján a mezőgazdasági jellegű települések népességi viszonyait is két vizsgálat tárja fel. Az egyik a települések mezőgazdasági népességére, a másik pedig össznépeségükre vonatkozik. Ezt a négy vizsgálatot kiegészíti egy ötödik vizsgálat, mely a népességnek a települések területén való elhelyezkedését, közelebbről a bel- és külterületi lakosság egymás közti arányát mutatja be.

A vizsgálatok eredményei a következők:

A) A mezőgazdasági jellegű települések területi viszonyai:

1. Az egy településre jutó szántóterület nagysága. A falvak szántóterületének kiterjedését statisztikai adatok alapján vizsgálva megállapítható, hogy országunkban a szántóterület kiterjedése járási átlagban számítva településenként 400 ha és több mint 10 000 ha között mozog. Az ily módon erősen szóródó átlagértékeket az üzemegységek általunk felvett nagyságának megfelelő kategóriák közé sorozzuk, még pedig úgy, hogy az 1, 2, 3, 4. stb. üzemegységnyi terület egy-egy kategória középpontjé legyen, vagyis a lépcsők e jellegzetes értékek közé essenek. Ennek megfelelően a kategóriák a következők:

1. kategória	600	ha	szántóterület alatt
2. „	601—1800	ha	„
3. „	1801—3000	ha	„
4. „	3001—4200	ha	„
5. „	4201—5400	ha	„
6. „	5400	ha	szántóterület felett

Ezek szerint tehát az 1. kategóriába eső települések területe fél üzemegységnél kisebb, a 2. kategóriába tartozók $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ üzemnagyságnak felelnek meg, felfelé és lefelé kerekítve tehát egy üzemegységnek tekinthetők, és így tovább.

Az 1. kategóriába tartozó települések a Dunántúl nyugati felében foglalnak el egy jellegzetes, nagyjából K—Ny-i irányú sávot. Ez a sáv végig kíséri a Balaton északi partját, és magába foglalja Zala megye nagyobb részét és Vas megye két délnyugati járását. Ezekről elszigetelt foltokban felbukkannak ilyen jellegű települések Kőszeg környékén és Baranyában a Mecsek területén (sásdi járás). Hasonlóképpen elszigetelt foltokban jelentkeznek ilyen típusú települések az Északi-felvidéken a putnoki és sátoraljaúj helyi járások területén. Mindenütt tehát a dombos-hegyes vidékeken, ahol az erdő és egyéb felhasználású területek nagy aránya miatt a szántóföldek kiterjedése viszonylag csekély.

A 2. kategóriába tartozó falvak foglalják el Fehér megye és Tolna megye egy részének kivételével szinte az egész Dunántúlt, továbbá az egész északi országrészt, áthúzódva a Tiszahát területére is.

A 6. kategóriába tartozó nagy kiterjedésű települések zömmel a Tiszántúl területére esnek, és annak túlnyomó többségét magukba foglalják, leszámítva az országhatár mentén egy kisebb települési sávot, valamint a Tisza mentén azt a területet, amely a török pusztítást viszonylag nagyobb veszteségek nélkül átvészeltte. A Duna—Tisza közén Cegléd, Jászapáti és Kiskunhalas környékén jelentkezik ehhez hasonló típusú terület.

Az 1. és 2., illetőleg 6. kategóriába sorolható falvak, tehát lényegében az ország nyugati és északi, illetőleg keleti felét foglalják el. Közöttük a többi kategóriába tartozó települések területe mintegy átmenetet képez. Az ország településeinek ily módon vázolt eloszlása tükrözi a történeti fejlődés nyo-

maik és a domborzati-, talajviszonyok által megszabott kereteket. Az egész ország települési struktúrája tehát az átlagos szántóterület alapján nagy vonásokban úgy fogható fel, mint a hegykeret felé fokozatosan csökkenő területű települések íves sávjai, de az ívek központja eléggé excentrikusan a Tiszántúlra, a Hajdúság, Kunság, Békés területére esik.

2. Az egy településre jutó összterület. A településhez tartozó szántóföldi terület és az összterület közötti összefüggés alapján a települések összterületének vizsgálatánál a kategóriákat az egy falura jutó szántóterületből kiindulva állapítottuk meg. Ezt az teszi lehetővé, hogy az ország teljes területének kerekén 60%-át foglalja el a szántó, ennek folytán a falvak összterületének kategóriáit a nem szántóterületek által elfoglalt 40%-kal megnöveltük. Ily módon a kategóriák a következők:

1. kategória	A települések összterülete	1000	ha	alatt
2. „	„	1001—3000	„	között
3. „	„	3001—5000	„	„
4. „	„	5001—7000	„	„
5. „	„	7001—9000	„	„
6. „	„	9000	„	felett

Mivel így a két vizsgálat kategóriái — természetesen az országos átlagot tekintve — egymásnak megfelelnek, az is várható, hogy a vizsgálat eredményei nem fognak lényegbevágóan eltérni az előző vizsgálat eredményeitől, illetőleg a mégis jelentkező eltérések az egyes országrészek sajátos viszonyaira hívják fel a figyelmet.

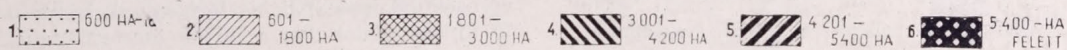
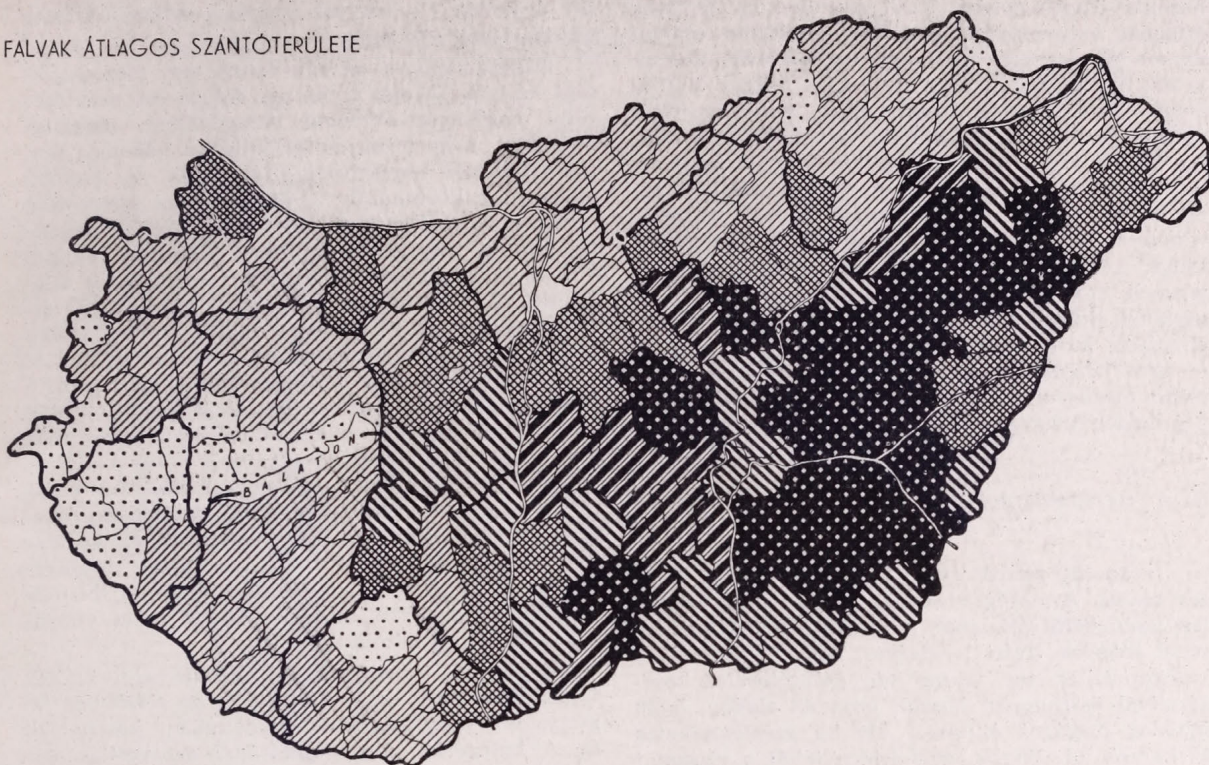
A vizsgálatokból megállapítható, hogy az 1. kategóriával jellemezhető településcsoportok az országban a sásdi és villányi járás kivételével nincsenek. A szántóterület alapján 1. kategóriába tartozó települések tehát összterület szempontjából a 2. kategóriába lépnek át, így az általuk elfoglalt terület lényegében megegyezik az előző vizsgálat során 1. és 2. kategóriába sorolt települési területtel.

Lényegbevágó változások a 6. kategóriába tartozó települések elhelyezkedésében sem tapasztalhatók. Zömmel ugyanúgy a Tiszántúl területére esnek, mint az előbbi vizsgálat esetében, azzal a különbséggel, hogy területük a Tiszántúlon bizonyos mértékig összezsugorodott, a hajdúsági részek összefüggése a szolnok—békés—csongrádi területtel meglazult. Ezzel szemben a nagy területű falvak vidéke átterjedt a Duna—Tisza közére és a békés—csongrádi részekkel összefüggő egységet képez. A legkisebb és legnagyobb kiterjedésű települések területe közötti sávokat a közbeeső kategóriákhoz tartozó települések foglalják el.

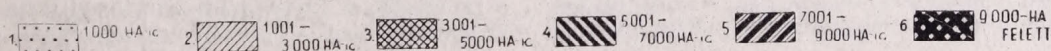
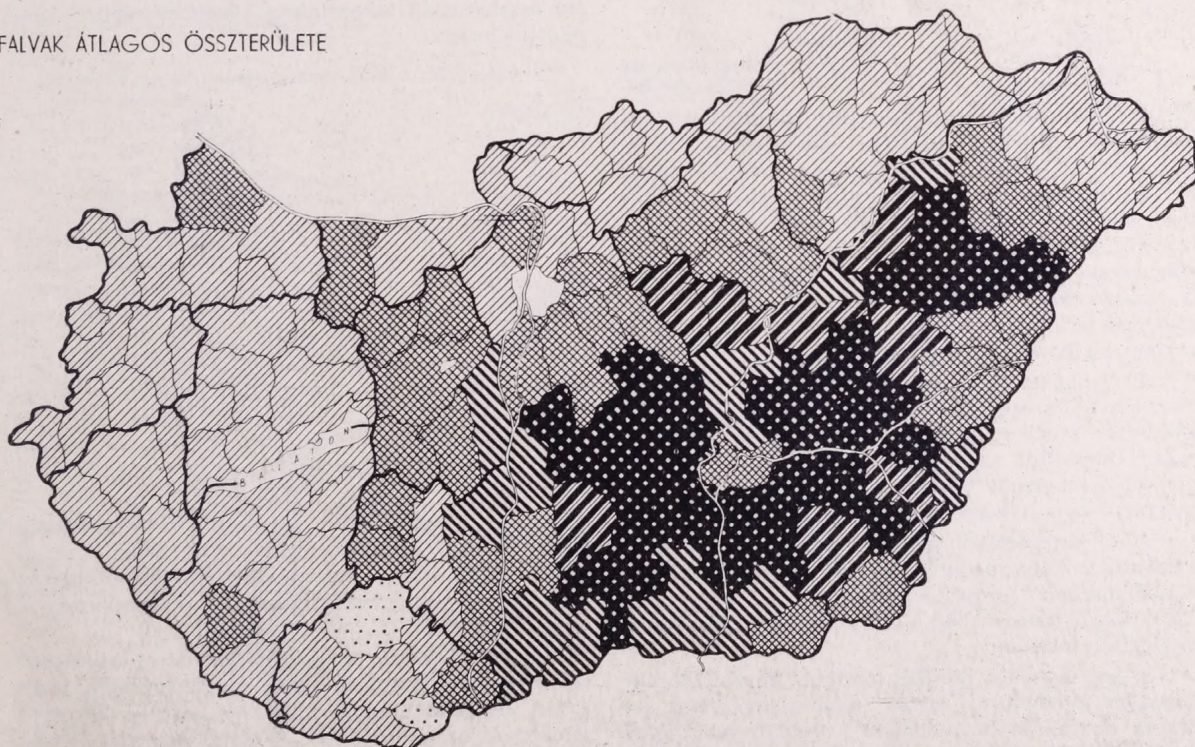
Az a körülmény, hogy az 1. kategóriába tartozó települések legnagyobb része a 2. kategóriába került, azzal magyarázható, hogy ezek a települések talajviszonyok és domborzat tekintetében kedvezőtlen területeken fekszenek, és összterületükhöz képest viszonylag kevés szántóval rendelkeznek, és így a szántóterület aránya az összterülethez képest az országos átlag alatt van. Ugyancsak alacsonyabb a szántóterület aránya az országosnál a Duna—Tisza közén, ahol az átugrás főleg a talajviszonyokkal

FALVAK ÁTLAGOS SZÁNTÓTERÜLETE

FALVAK ÁTLAGOS ÖSSZTERÜLETE

hozható összefüggésbe. Ezzel szemben az országos átlagnál lényegesen nagyobb a szántóföld aránya azokon a részekben, ahol egy kategóriával alacsonyabb minősítést kaptak a járások (egy-egy Hajdú, Bihar, Békés megyei járások az Alföldön, és Fejér megyében, a Dunántúlon). Ez azonban nem mindig a talajviszonyokkal függ közvetlenül össze — mint Békésben —, hanem a gazdálkodással is (a rét és legelőterületek visszaszorulása a takarmánynövénytermelés következtében). Meg kell jegyezni, hogy kiugró különbség a két vizsgálat eredménye között nincsen, egyes járások területe legfeljebb egy kategóriányi eltérést mutat a két vizsgálatban. Ezek az eltérések azonban — a várakozásnak megfelelően — nem jelentkeznek olyan mértékben, hogy ez az előbb megismert településhálózati rendszert lényeges módon megváltoztatná.

B) A mezőgazdasági jellegű települések népességi viszonyai

1. Az egy településre jutó mezőgazdasági keresők száma. A mezőgazdasági keresők száma egy településen belül általában a szántóterület kiterjedésével arányos. Ezért lehetséges, hogy a vizsgálatok kategóriáit az egy falura jutó szántóterület kategóriáival összhangba hozzuk azon az alapon, hogy jelenleg országos átlagban 100 ha szántóterületre 39 kereső jut. Ennek megfelelően tehát a vizsgálat során a következő kategóriákat lehet alkalmazni:

1. kategória: egy településre	230-nél kevesebb
2. „ „ „	231—700
3. „ „ „	701—1170
4. „ „ „	1171—1640
5. „ „ „	1641—2100
6. „ „ „	2101-nél több mezőgazdasági kereső jut.

A mellékelt térképen figyelve a különböző kategóriájú települések földrajzi elterjedését, újra megállapíthatjuk, hogy szabálytalan mozaikszerű foltok helyett bizonyos szabályszerűség található. Az 1. kategóriába tartozó legkisebb települések csak Baranya középső és délnyugati részében, valamint az ország északi határszélén, Borsod megye északnyugati és Nógrád megye északkeleti részében alkotnak összefüggő területet, a kőszegi és szentgotthárdi járásokban pedig elszigetelten jelentkeznek.

A 2. kategóriába tartozó települések (az előbb tárgyalt 1. kategóriába és a 3. kategóriába tartozó Dél-Fejér megyei és tolnai részek kivételével) az egész Dunántúlt elfoglalják, továbbá az említett nógrádi és borsodi területek mellett az északi országrészt és a Tiszahát keleti felét.

A 6. kategóriába tartozó települések itt is a Tiszántúlon helyezkednek el, lényegében a megelőző vizsgálatokban megismert területeken, a Duna-Tisza között csak a bácsalmási járásban található elszigetelt foltként.

A legkevesebb, illetőleg legtöbb mezőgazdasági keresővel rendelkező falvak tehát lényegében az ország domb- és hegyvidékein, illetőleg az alföldi medence közepén helyezkednek el, a közöttük levő területet a többi kategóriákba sorolható települé-

sek foglalják el, amelyek nagyságrendileg átmenetet képeznek közöttük.

Összehasonlítva az egy falura eső mezőgazdasági keresők számát és az egy falura eső szántóterület nagyságát ábrázoló vizsgálatokat, megállapíthatjuk, hogy bizonyos különbségek ellenére sem tapasztalhatók lényegbevágó eltérések. A legfőbb eltérések a következők: A szántóterület kiterjedése szempontjából 1. kategóriába tartozó közép-dunántúli sáv a mezőgazdasági keresők számát mutató vizsgálati lapon nem található, mert ezek a települések a 2. kategóriába kerültek az országos átlagot meghaladó keresőarány miatt. Ezzel szemben a mezőgazdasági keresőket feltüntető vizsgálaton az 1. kategóriába eső északi határvidéki folt csak nyomokban jelentkezik az egy falura jutó szántóterület vizsgálatánál. Ennek oka a Dunántúlon elsősorban a belterjesebb mezőgazdasági művelésben (szőlő-, gyümölcskultúra) rejlik, az északi részekben pedig az országosnál alacsonyabb arányszám a mezőgazdaságra már kedvezőtlen körülmények és az ipar munkaerő-elszívó hatásának együttes következménye lehet. A többi területeken is legfeljebb egy kategóriányi eltérést tapasztalhatunk a két vizsgálat eredménye között.

2. Az egy településre eső összlakosság. Az egy falura eső összlakosság vizsgálatát az előzőekben ismertetett vizsgálatokkal összhangban készítettük el. A kategóriák megállapításánál azt vettük alapul, hogy az országos népsűrűség a főváros és a városok lakosságának és területének leszámításával 75 fő/km². Kiindulva a falvak összterületének vizsgálatánál alkalmazott kategóriákból, az egy falura eső összlakosság fokozatait a következőképpen állapítottuk meg:

1. kategória: A falu összlakossága	750-nél kevesebb
2. „ „ „	751—2000 között
3. „ „ „	2001—3500 „
4. „ „ „	3501—5000 „
5. „ „ „	5001—6500 „
6. „ „ „	6500-nál több

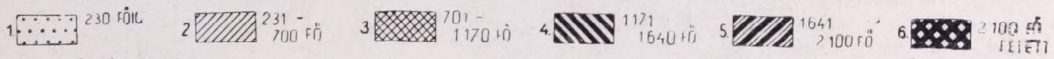
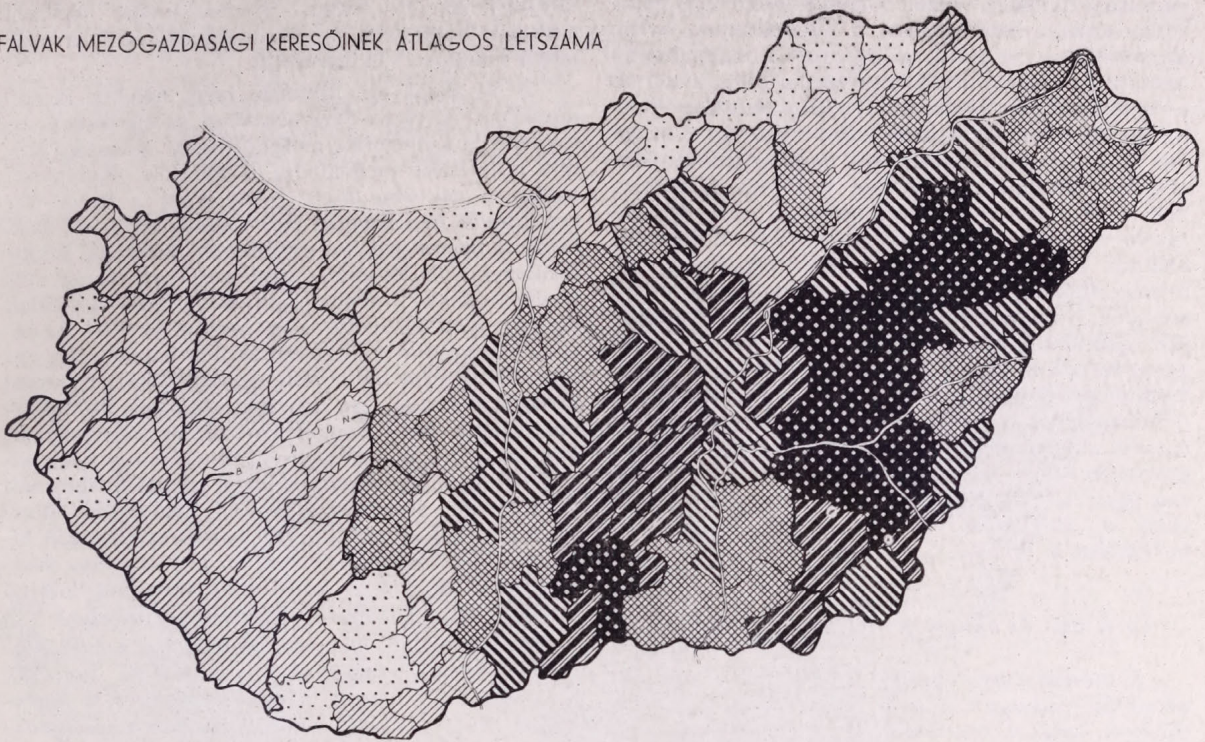
Az 1. kategóriába tartozó települések Baranya megye középső és délnyugati részén, valamint Zala megye északnyugati részén jellegetesek; kisebb elszigetelt foltot alkotnak a kőszegi, szentgotthárdi járások a Dunántúlon, a sátoraljaújhelyi és encsi járás az északi országrészen. A 2. kategóriába tartozó települések a Dunántúlt teljes területét elfoglalják (kivéve a dunamenti területeket, valamint Fejér megye déli és Tolna megye nyugati részét), továbbá az északi országrész egész területét és a Tiszahátat.

Ezzel szemben a 6. kategóriába tartozó települések területe összezsugorodott a Kőrösvidékre. A többi kategóriába sorolható települések az ország egyéb területein meghatározható rendszer nélkül helyezkednek el.

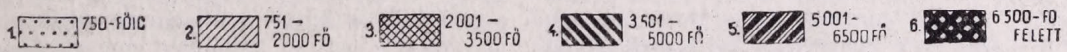
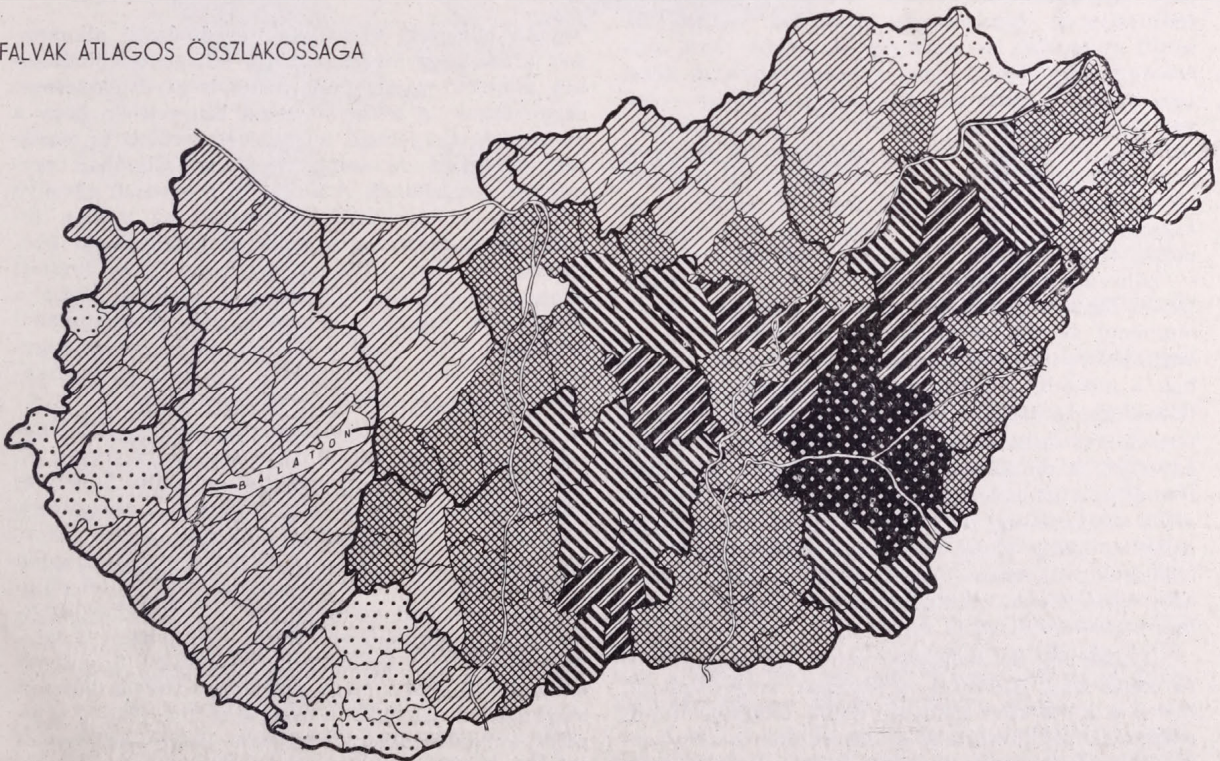
Az összlakosságra és összterületre vonatkozó vizsgálatokat összehasonlítva, megállapítható, hogy a két vizsgálat nagy vonásokban egyezik, bár elég jelentősek az eltérések is. A területhez viszonyítva a lakosság szám növekedését lehet megfigyelni elsősorban Budapest környékén. Az erőteljesen mező-

FALVAK MEZŐGAZDASÁGI KERESŐINEK ÁTLAGOS LÉTSZÁMA

FALVAK ÁTLAGOS ÖSSZLAKOSSÁGA

gazdasági tájakon viszont — elsősorban a Duna—Tisza közén, a Hajdúságban, a Viharsarokban — az összterülethez viszonyítva az összlakosság száma aránylag alacsony. Különösen élesen jelentkeznek az a Viharsarok területén, ahol a két vizsgálat eredményei között 2—3 kategóriának megfelelő csökkenés is tapasztalható. Feltűnő, hogy a lényegesebb eltérések általában az Alföld területén jelentkeznek, s ez érvényes a mezőgazdasági keresőket ábrázoló vizsgálati laptól való eltérésre is. E jelenség okainak részletes felderítése külön vizsgálatot igényelne; enélkül is feltételezhető azonban, hogy nagy szerepet játszanak ebben az Alföld sajátos települési viszonyai. Az alföldi nagy települések magas lakosság számuk vagy központi szerepkörük, vagy közlekedési helyzetük stb. folytán nagyarányú nem mezőgazdasági lakossággal rendelkeznek. Általában ezeknél a településeknél nehéz eldönteni, hogy településtudományi szempontból városnak vagy falunak tekinthetők-e. Közigazgatásilag sincs ez eldöntve, amit a »termelőszövetkezeti város« fogalmának bevezetése is mutat.

C) A bel- és külterületi lakosság problémája

A mezőgazdasági jellegű települések területi és népességi viszonyának összevetése során megállapítottuk, hogy a településekhez tartozó terület kiterjedése és a lakosság szám nagysága között általában egyenes arányú összefüggés áll fenn. Ezt az összefüggést egyaránt észleltük a szántóterület és a mezőgazdasági keresők létszáma, valamint az összterület és összlakosság adatainak egybevetése során. A területi és népességi viszonyok tehát egyértelműen határozzák meg a településhálózat kereteit. Ezeket a kereteket azonban a lakosság — éppen a mezőgazdasági művelés területi adottságainál és a történeti fejlődés sajátosságainál fogva — nem egyformán tölti ki. A mezőgazdasági művelés követelményei és a történeti fejlődés folytán a lakosságnak csak egy része lakik zárt településben, másik része pedig a településhez tartozó területen — külterületen — szétszórva települt. A belterületen és külterületen települt lakosság aránya településenként és tájanként más és más, bár elvileg a településhez tartozó terület növekedésével általában a külterületi lakosság aránya is növekszik. A települési területen zárt településekben és szórtaan élő lakosság egymás közti arányának ismerete két okból is szükséges: egyrészt kiegészíti és tovább finomítja a településhálózat jellegzetességeiről a területi és népességi viszonyok alapján nyert képet, másrészt pedig ennek a mezőgazdasági jellegű települések fejlesztése szempontjából igen fontos adottságot jelentő problémának mennyiségi és területi jelentkezését tárja fel.

Ennek folytán szükséges volt a települések bel- és külterületi lakossága arányának megvizsgálása. Mivel a külterületi lakosság döntő többsége mezőgazdasági foglalkozású és a külterületen a nem mezőgazdasági lakosság jelenléte jelen munka problémakörétől távolos kérdéseket érint, helyesnek látszott a vizsgálatot a *külterületen élő mezőgazdasági*

népesség és az összes mezőgazdasági népesség arányára korlátozni. A vizsgálat eredményét a mellékelt vizsgálati lap ábrázolja.

A vizsgálat azt mutatja, hogy néhány kisebb dunántúli és észak-magyarországi területrésztől eltekintve a külterületi mezőgazdasági lakosság aránya mindenütt meghaladja a 10%-ot. Különösen magas — 40—50% feletti — az arány a Duna—Tisza közí és déltiszántúli területeken. Mivel itt általában a települések lakosság száma is magas, a külterületen élők létszáma meghaladja az ország más területén fekvő kisebb települések összlakosságának számát. Megfigyelhető az is, hogy a területi és népességi vizsgálatok alapján azonos kategóriába eső településeknél a külterületi mezőgazdasági népesség arányát tekintve igen jelentős eltérések mutatkoznak. Ennek okát a nagybirtokrendszer maradványai, a szőlő- és kertgazdaságok aránylag nagy kiterjedésében, a mezőgazdasági termelés történeti fejlődésének sajátosságaiban és különleges adottságaiban stb., valamint egyéb, a mezőgazdaságon kívülálló indokokban kereshetjük. (Az eltérések okának települési vagy járási részletességgel történő kutatása jelen tanulmány kereteit meghaladja.)

A külterületi lakosság problémája a mezőgazdasági jellegű települések fejlesztésénél nemcsak mint adottság, hanem mint követelmény is felmerül. A kérdésre ebben a vonatkozásban a későbbiekben vissza fogunk térni.

D) A vizsgálatok kiértékelése

Az elvégzett vizsgálatok eredményei alkalmasak arra, hogy mezőgazdasági jellegű településeinket alapvető sajátosságaik mennyiségi értékelésével osztályozzuk. A vizsgálatok azt bizonyítják, hogy a mezőgazdasági jellegű települések területi és népességi viszonyai az ország területén általában egymásnak megfelelnek. A területtel arányosan növekvő népesség elhelyezkedése azonban az azonos területi és népességi viszonyokkal jellemezhető településterületeken belül a korábban már említett okoknál fogva különbözőképpen alakult. Ezért a vizsgálatok alapján lehetővé váló osztályozásnál tekintetbe kell venni a területi és népességi nagyságrendi viszonyok mellett a lakosság elhelyezkedésében megnyilvánuló jellegzetességeket is.

Ennélfogva a mezőgazdasági jellegű települések osztályozását két tényező alapján végeztük el, mégpedig: a település nagysága, valamint a bel- és külterületi lakosság aránya alapján. A települések nagyságrendi osztályozását általában az összlakosság száma, mint egyedüli jellemző adat alapján szokták elvégezni. Mezőgazdasági jellegű települések nagyságrendi viszonyainak jellemzésénél azonban a lakosság szám mellett ki kell emelni a településhez tartozó szántóterület nagyságát is, mint a településben folyó mezőgazdasági termelés kereteit meghatározó tényezőt, amely ennek folytán a település nagyságrendjére elsőrendű befolyásoló hatással bír. A bel- és külterületi lakosság arányánál az összes bel- és külterületi lakosság aránya helyett helyesebb a bel- és külterületi mezőgazdasági né-

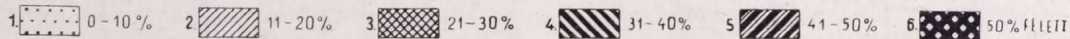
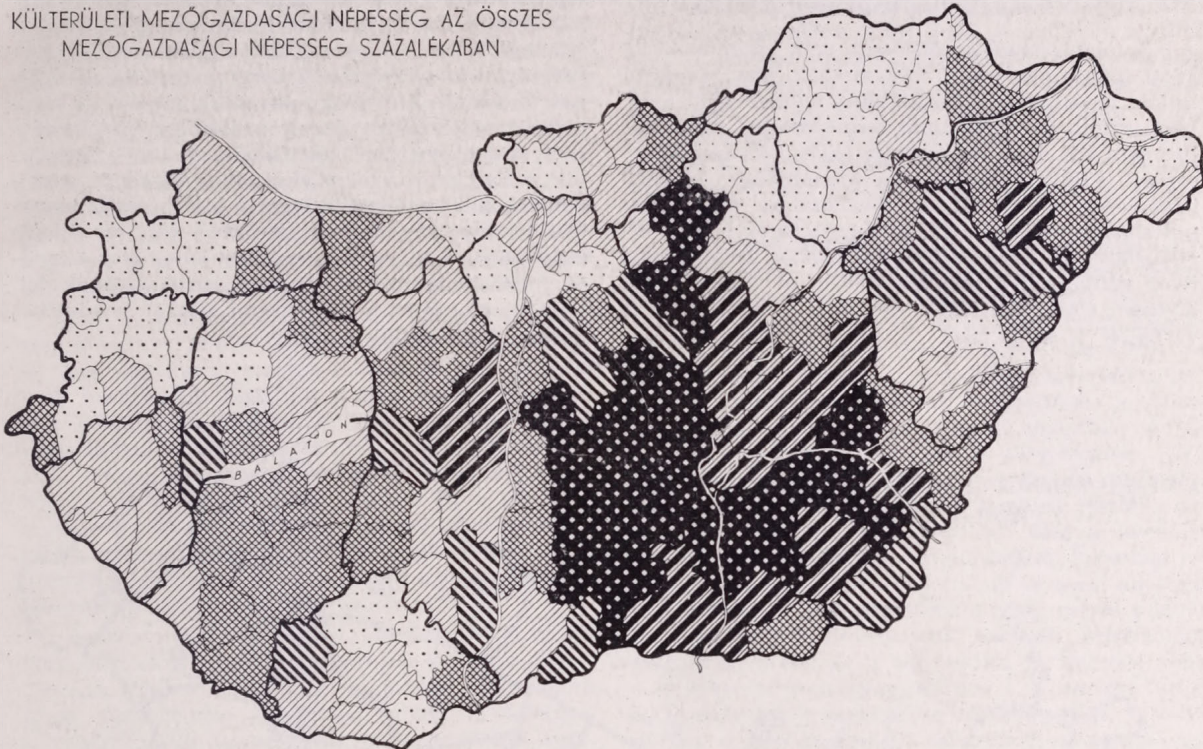

pesség arányát alapul venni, mert ezzel kiküszöbölhető számos, gyakran időleges, a mezőgazdasági jellegtől idegen tényező. Amint látható, a települések osztályozásához nem a szorosan összefüggő tényezőket használtuk fel (pl. a szántóterülethez nem a mezőgazdasági keresők, hanem az össznépesség számát). Mivel azonban kevés számú és markánsan jel-

lemző értékekkel történhet csak az osztályozás, s a lazább összefüggések a korábbiakban a szorosabb összefüggésekre vezettettek vissza, ez a módszer a kifejtett gondolatmenetből indokoltnak tekinthető.

Vizsgálataink alapján, a fenti szempontok szerint a mezőgazdasági jellegű településeknek ez a fajta osztályozása a következő:

KÜLTERÜLETI MEZŐGAZDASÁGI NÉPESÉG AZ ÖSSZES MEZŐGAZDASÁGI NÉPESÉG SZÁZALÉKÁBAN

1. Apró falvak 600 ha-nál kisebb szántóterülettel és 750-nél kevesebb lakossal
  - a) jelentéktelen (10%-nál kevesebb) külterületi mezőgazdasági lakossággal,
  - b) közepes arányú (10—30%-os) külterületi mezőgazdasági lakossággal.
2. Kis falvak 600—1800 ha szántóterülettel és 750—2000 lakossal
  - a) jelentéktelen arányú (10%-nál kevesebb) külterületi mezőgazdasági lakossággal,
  - b) közepes arányú (10—30%-os) külterületi mezőgazdasági lakossággal.
3. Középfalvak 1800—4200 ha szántóterülettel és 2000—5000 lakossal.
  - a) jelentéktelen arányú (10%-nál kevesebb) külterületi mezőgazdasági lakossággal,
  - b) közepes arányú (10—30%-os) külterületi mezőgazdasági lakossággal.
4. Nagy falvak 4200—5400 ha szántóterülettel és 5000—6500 lakossal, nagyarányú (40%-nál több) külterületi mezőgazdasági lakossággal.

5. Óriásfalvak 5400 ha-nál nagyobb szántóterülettel és 6500-nál több lakossal
  - a) közepes arányú (10—40%-os) külterületi mezőgazdasági lakossággal,
  - b) nagyarányú (40%-nál több) külterületi mezőgazdasági lakossággal.

Érdekes megfigyelni, hogy a nagyságrendi kategóriák és a külterületi lakosság aránya kategóriáinak variációjából elméletileg előállítható 15 lehetséges eset közül 9-féle fordul elő. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy e felsorolt 9 típuson kívül a lehetséges további 6-féle típusra ne lehetne az ország területén példát találni, de mint nagy számban előforduló és jellegzetes típusok, csak a felsoroltak vehetők számba. Egyúttal fel kell hívni a figyelmet arra is, hogy a különböző nagyságrendi kategóriák esetében a külterületi lakosság azonos aránya abszolút számban egészen eltérő értékeket jelent.

A különböző típusú települések elhelyezkedésének vizsgálata alapján megállapítható, hogy a területi és népességi viszonyok, valamint a lakosság elhelyezkedése szempontjából azonos jellegű települé-

sek az ország egyes — kisebb vagy nagyobb kiterjedésű — részein jellegzetesen csoportosulnak. A különböző településtípusok elhelyezkedéséről a közölt térkép ad tájékoztatást.

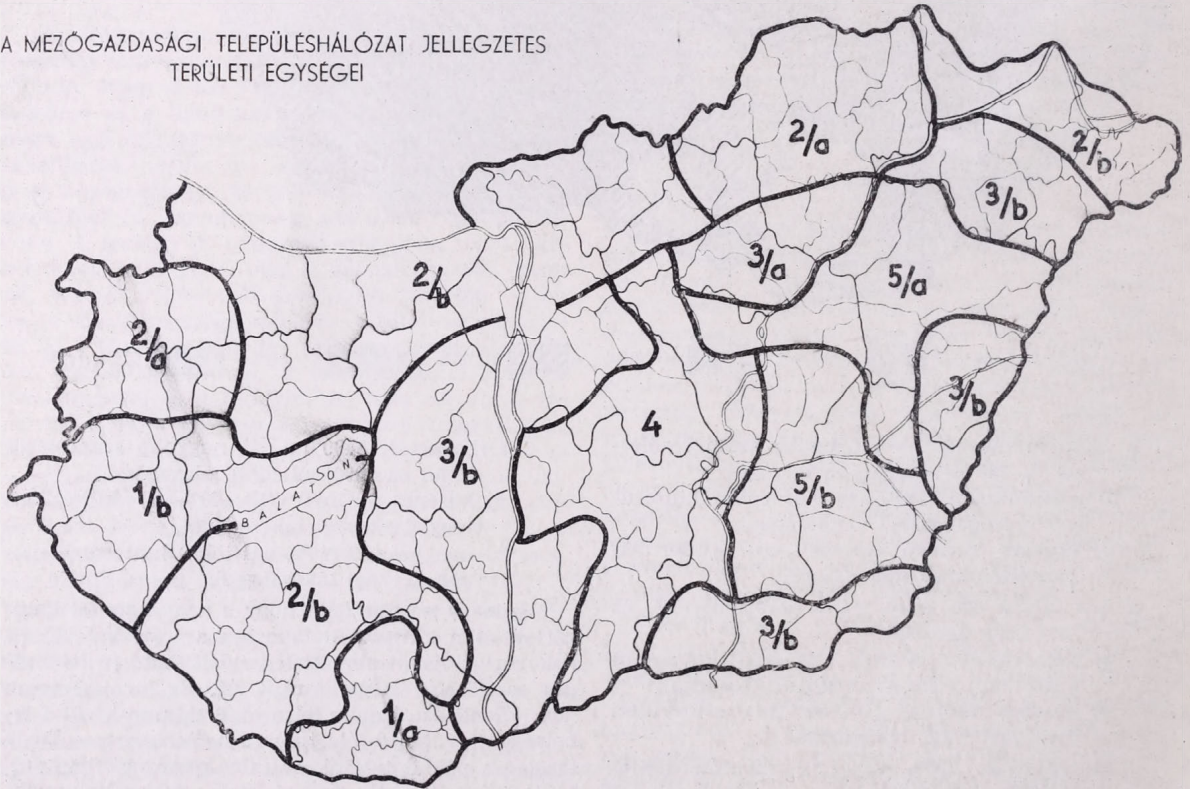
II. fejezet

A mezőgazdasági településhálózat fejlesztésének alapvető szempontjai

A településhálózat fejlődése nem tekinthető egy adott időpontban lezárt folyamatnak, mert az, mint láttuk, a társadalom fejlődésével minden időben lépést tartott. Ez a folyamat természetesen napjainkban sem állt meg. Ezt mutatja egyes községek szükségessé vált egyesítése, más községeknek meglévő települések területéből való leválasztása, sőt a településhálózatnak teljesen új településekkel való kiegészítése. A települési viszonyokban bekövetkező ilyen változások a településhálózat struktúráját jelentősen átalakíthatják. Még jelentősebb változások várhatók a külterületi lakott helyekkel kaposo-

latban. A nagyüzemű mezőgazdaság is szükségessé teheti ugyan külterületi lakosság telepítését, de a szocialista mezőgazdasági nagyüzemhez tartozó külterületi lakott helyek a régi uradalmi majorokkal szemben szervesen beépülnek a településhálózatba, a szétszórt tanyavilággal szemben pedig határozott települési foltokat alkotnak. Mindezek a problémák és ezen felül számos, nem említett probléma szükségessé teszi a mezőgazdasági településhálózat fejlesztésének irányelveivel való foglalkozást, tehát a jelenlegi települési rend felülvizsgálását, valamint a szükségleteknek megfelelő átszervezések lehetőségeinek feltárását. A főbb problémák felvetésére és megoldására lehetőséget adnak a jelenlegi mezőgazdasági településhálózat adottságait feltáró vizsgálatok, valamint a települések nagyságrendi viszonyaival mint a településhálózat legfontosabb tényezőjével kapcsolatosan az előzőkben tett megállapítások. Ezek alapján a kilencféle jellegzetes településtípusból alkotott tájak településhálózatának fejlesztésére vonatkozó főbb szempontokat a következőkben foglalhatjuk össze:

A MEZŐGAZDASÁGI TELEPÜLÉSHÁLÓZAT JELLEGZETES TERÜLETI EGYSÉGEI

1/a — aprófalvas táj jelentéktelen arányú külterületi mezőgazdasági lakossággal; 1/b — aprófalvas táj közepes arányú külterületi mezőgazdasági lakossággal; 2/a — kislelkes táj jelentéktelen arányú külterületi mezőgazdasági lakossággal; 2/b — kislelkes táj közepes arányú külterületi mezőgazdasági lakossággal; 3/a — középfalvas táj jelentéktelen arányú külterületi mezőgazdasági lakossággal; 3/b — középfalvas táj közepes arányú külterületi mezőgazdasági lakossággal; 4. nagyfalvas táj nagyarányú külterületi mezőgazdasági lakossággal; 5/a — óriásfalvas táj közepes arányú külterületi mezőgazdasági lakossággal; 5/b — óriásfalvas táj nagyarányú külterületi mezőgazdasági lakossággal

1. Aprófalvas települési tájak

a) Azokon a tájakon, amelyekre a jelentéktelen arányú külterületi lakossággal rendelkező apró falvak jellemzőek, tehát a falvak művelési területe fél üzemegység területével egyezik meg, vagy annál kisebb, és a lakosság egy település területén belül koncentráltan települt, a nagyüzemi gazdálkodás előző fejezetekben részletesen ismertetett feltételei egy település területén belül nem elégíthetők ki a művelési terület kis kiterjedése miatt. Nehézségeket okoz az ellátásnak elfogadható fokon való megszervezése is az egyes települések alacsony lakosság-száma folytán. Mégsem lenne reális olyan mértékű beavatkozásra gondolni, amely a jelenlegi helyzet teljes megváltoztatását, tehát az apró falvak felszámolását és új, a korszerű igényeket kielégítő, nagyobb területű és lakosság-számú települések létesítését tűzné ki célul, már csak az ilyen települések nagy száma és összefüggő hálózata miatt sem.

Bár — mint említettük — egy településen belül sem a terület, sem a lakosság száma nem elegendő az igazi nagyüzemi keretek kialakításához, megfelelően funkcionáló kollektív *középüzemek* létesítésének lehetőségei adóttak, különösen akkor, ha az adott tájban a termelés kialakult profilja ilyen üzemek létesítését indokoltá teszi. (Megjegyzendő, hogy az ilyen középüzemek területe eléri, sőt meghaladja a mostani közönséges szóhasználatban emlegetett »nagyüzemek« területi kiterjedését.) Az ilyen üzemek kialakulása a települések fejlesztését általában lényegesen nem befolyásolja.

Amennyiben valamilyen körülmény kollektív középüzemnél nagyobb egységek kialakítását indokolná, vagy a fejlődés folyamatában több középüzem nagyüzemmé egyesítése válnék kívánatos, a mezőgazdasági termelésnek igazi nagyüzemi keretek között való megszervezése is elképzelhető. Ebben az esetben ezek a nagyüzemi keretek természetesen *nem egy településen* belül alakulnak ki, hanem az ilyen települések csoportjainál, mégpedig oly módon, ha több egymás mellett fekvő és termelési szempontból, valamint közlekedésszerű összekapcsolt település egy termelési egységgé, egy vagy több üzemegységből álló nagyüzemi gazdasággá szerveződik. Ha több település összevont művelési területén alakul egyetlen nagyüzem, az egyik település termelési központtá válik, mivel itt fog elhelyezkedni az üzemi központ.

Az ellátási igények kielégítése — függetlenül az üzemi keretektől — hasonló alapelvek alapján szervezendő meg. Helyes, ha több egymás mellett fekvő település ellátási szempontból *körzetet* alkot, és ebben a körzetben az egyik település központi funkciókat kap. Így a falvakból kialakított körzetben az együttes lakosság-szám az igények magasabb fokú kielégítését indokolja. A körzet településeinek jelenlegi közintézményhálózata csak a legelemibb igények kielégítéséhez szükséges közintézményekkel egészítendő ki — amennyiben erre szükség van —, a magasabb szintű ellátást biztosító intézmények a körzet központjában létesítendőek, természetesen a teljes körzet lakosság-számának figyelembevételével. (Amennyiben a falvak összevont területe termelési

szempontból is egységet alkot, kívánatos, hogy a körzet termelési és ellátási központjául ugyanazt a falut jelöljük ki.)

Természetesen a körzeti központok kijelölésénél tekintetbe kell azt is venni, hogy a jellegzetesen aprófalvas tájakon is vannak nagyobb települések, amelyek már ma is bizonyos mértékű központi funkciókat töltenek be, és így a fejlesztés során szerepük betöltéséhez szükséges beruházások aránylag alacsonyabbak, mint más települések e célra való kijelölése esetén. Egyszerűbb a helyzet egy város közvetlen közelében fekvő települések esetében, mert a városnak — mint környéke ellátó központjának — közintézményei és más létesítményei a körzet kialakulásának alapjait — minden mesterséges beavatkozástól függetlenül — megteremtették.

b) Azokon a tájakon, amelyekre a közepes arányú külterületi lakossággal rendelkező apró falvak jellemzők, tehát a falvak művelési területe fél üzemegység területével egyezik meg, vagy annál kisebb, de a lakosság aránylag jelentős része nem a zárt településben él, részben az előzőekben ismertetett fejlesztési intézkedések válnak szükségessé. A probléma az a) pontban ismertetettől annyiban tér el, hogy a kollektív mezőgazdasági középüzemek vagy nagyüzemek az egy településhez tartozó művelési terület kis kiterjedése miatt külterületi lakosság telepítését általában nem kívánják meg a jelenlegi mértékben. Amennyiben a külterületi lakosság jelenlegi magasabb arányát valamilyen helyi adottság nem indokolja (intenzív szőlőművelés, szerves települési mód stb.), elképzelhető ezeknek belterületre való áttelepítése. Ez a betelepülés történhetik abba a településbe, amelyhez jelenleg a külterület tartozik, vagy másik szomszédos településbe is, amennyiben a mezőgazdasági termelés szempontjai ezt indokolják. Ellátási szempontból is előnyös lehet a körzeten belüli külterületi lakosságnak az egyik meglévő településbe való koncentrált betelepítése, mert általában kívánatos, hogy a körzeti központ nagyságánál fogva is kiemelkedjen környezetéből. A körzetek szervezésére vonatkozó irányelvek azonosak az a) pontban említettekkel.

2. Kisfalvas települési tájak

a) Azokon a tájakon, amelyekre a jelentéktelen arányú külterületi lakossággal rendelkező kis falvak jellemzők, tehát a falvak művelési területe nagyjából egy üzemegység területével azonos, és a lakosság egy település területén belül koncentráltan települt, mind a mezőgazdasági termelés, mind az ellátás helyes szervezésének érdekében általában a településhálózat bizonyos mértékű módosítása válhatik szükségessé. Az ilyen települések területén ugyanis a mezőgazdasági termelés — ha nem is a legracionálisabb módon — felveheti a fejlett nagyüzemi kereteket, a lakosság-szám pedig lehetővé teszi a feltétlenül kielégítendő ellátási igényekkel kapcsolatos intézmények és létesítmények gazdaságos megvalósítását, az ellátási igények magasabb fokú kielégítése azonban ebben az esetben is szükségessé teszi

ellátási körzetek szervezését. (Ez adott esetben célszerűen kapcsolódhat a mezőgazdasági termelés olyan értelmű körzeti szervezésével, hogy két vagy három ilyen település művelési területét egy gazdasággá egyesítik, és a települések közül az egyik képezi a gazdaság üzemi központját, a többi település pedig az üzemegységközpont és az ahhoz csatlakozó lakótelep szerepét kapja.) A körzetek kialakítására és a körzetközpontok kijelölésére vonatkozólag itt is az 1. a) pontban rögzített irányelvek érvényesek.

b) Azokon a tájakon, amelyekre a közepes arányú külterületi lakossággal rendelkező kis falvak jellemzők, tehát a falvak művelési területe nagyjából egy üzemegység területével egyezik meg, és egy település területén belül a mezőgazdasági lakosság 10—30%-a szórt jelleggel települt, a fejlesztési problémák a 2. a) pontban említettekől csak a külterületi lakosság aránylag magas számából származó adottságok miatt térnek el. Ugyanis az ilyen települések aránylag kis kiterjedésű művelési területe — nagyüzemi átszervezés mellett — nem igényel ilyen arányú külterületi lakosságot. A jelenlegi külterületi lakosság megmaradását vagy meglévő településekbe való betelepítését minden esetben elsősorban a mezőgazdasági termelés szempontjai kell hogy eldöntsék. Ezekon a tájakon ugyanis a külterületi lakott helyek általában nem szétszórtan, hanem elsősorban a nagybirtokrendszer folyamánaképpen bizonyos mértékig koncentráltan, uradalmi majorok formájában alakultak ki, és az itt levő gazdasági létesítmények és lakóházak adott esetben a nagyüzemi gazdaság szervezetébe jól beilleszthetők lehetnek. A települések aránylag kis területi kiterjedése miatt a külterületi lakosság nem lakik túlságosan messze a központi településektől, ennek folytán ellátásuk szempontjából sem vetődnek fel nehezen megoldható közlekedési problémák. Amennyiben a külterületi lakosságnak belterületre való áttelepítése indokolt és szükségessé válik, ennek irányelveire vonatkozólag az 1. b) pontban említet-
telszerűen alkalmazhatók.

3. Középfalvas települési tájak

a) Azokon a tájakon, amelyekre a jelentéktelen arányú külterületi lakossággal rendelkező középfalvak jellemzők, tehát a falvak művelési területe nagyjából 2—3 üzemegység területével azonos, és a lakosság egy település területén belül koncentráltan települt, a településhálózat jelenlegi struktúrájának megváltoztatása nem indokolt. Ezek a települések a mezőgazdasági termelés megfelelő megszervezése szempontjából kedvező nagyságúak, lakosság számuk akkora, hogy ellátásukhoz szükséges intézmények és létesítmények gazdaságosan megvalósíthatók, a lakosság elhelyezkedése a település bel- és külterületén ma is olyan arányú, mint amilyent a nagyüzemi átszervezés megkíván. Ily módon a lakosság telepítésével kapcsolatosan legfeljebb bizonyos mértékű helyváltoztatások történhetnek (pl. a külterületi lakosság koncentráliódik üzemegységközpontokban).

b) Azokon a tájakon, amelyekre a közepes arányú külterületi lakossággal rendelkező középfalvak jellemzők, tehát a falvak művelési területe nagyjából 2—3 üzemegység területével azonos, és a lakosság 10—30%-a külterületre települt, a fejlesztési szempontok az előzőekben ismertetettektől csak a külterületi lakosság problémájával kapcsolatosan térnek el. Amennyiben az ilyen falvak külterületi lakossága valamilyen nagybirtokhoz tartozó major köré, vagy valamilyen más zárt egységben települt, és ennek beillesztése az üzemszervezés kereteibe lehetségesé válik, a külterületi lakott helyek fenntartása indokolt, míg az ezeken a kereteken kívüli élő külterületi lakosságnak (tanyai lakosság) a belterületre való betelepítése szükségessé válhat.

4. Nagyalvas települési tájak

Azokon a tájakon, amelyekre a nagyarányú külterületi lakossággal rendelkező nagy falvak jellemzők, tehát a falvak művelési területe nagyjából 4 üzemegység területével azonos, és a lakosság több mint 40%-a szórtan települt, mind a mezőgazdasági termelés, mind az ellátás helyes megszervezése érdekében beavatkozásra lesz szükség. Az ilyen településekhez tartozó művelési terület felső határát képezi annak a területnek, amelyen belül a mezőgazdasági termelés még egy központból szervezhető, ellátás szempontjából pedig a lakosság szám alapján racionálissá válik az igények magasabb fokon való kielégítése is. Problémát jelent azonban a lakosság jelenlegi elhelyezkedése. Ugyanis ezeknél az elsősorban Duna—Tisza közti falvaknál a külterületi lakosság teljesen szétszórtan, tanyákban települt, vagy nagyobb központi település határában, vagy pedig a nagy falvakra jellemző lakosság szám egy közigazgatási határon belül rendszertelenül, teljes egészében szétszórtan fekvő tanyavilág lakosságának létszámából adódik. Ezért — bár az összlakosság létszáma az ellátás racionális megszervezését lehetővé tenné — legtöbbször vagy olyan távolságok vannak a település és a tanyák között, amelyek megoldhatatlan közlekedési problémákat vetnek fel, vagy pedig nincs is olyan települési góc, amelyben a fejlett ellátáshoz szükséges intézmények és létesítmények megvalósíthatók lennének, illetőleg az ilyenek éppen kialakulóban vannak. A mezőgazdasági termelés átszervezése során sok esetben a jelenleginél kevesebb külterületi lakosra lesz szükség, de még a szükséges külterületi lakosság is a tanyás települési mód folytán úgy helyezkedik el, hogy az a nagyüzemi gazdálkodást egyenesen akadályozhatja. Ily módon az ilyen települések fejlesztésénél — a település jellegétől függően — kétféle probléma merülhet fel: Amennyiben egy központi település határában kialakult tanyás települési tájról van szó, a tanyai lakosság egy részének a település belterületére való betelepítése válik szükségessé, másik részét pedig az újonnan létesítendő üzemi telephelyekhez kapcsolódó lakótelepeken kell letelepíteni (esetleg a szomszédos üzemi egységek lakótelepeit összevonva). Amennyiben központi települési mag hiányzik, meg kell vizsgálni, melyik jelenlegi települési hely fejlesztése irányozható elő a szétszórt

tanyák lakóinak odatelepítésére, illetőleg mely kisebb tömörülések használhatóak fel az üzemi telephelyekkel kapcsolatos lakótelepek kialakításának céljára. Mindkét esetben az üzemszervezés és a közlekedési lehetőségek kölcsönhatásait mérlegelni kell.

5. Óriásfalvas települési tájak

a) Azokon a tájakon, amelyekre a közepes arányú külterületi lakossággal rendelkező óriásfalvak jellemzők, tehát a falvak művelési területe lényegesen meghaladja 4 üzemegység területét, és a lakosság az egyes települések területén belül aránylag koncentráltan helyezkedik el, elsősorban a mezőgazdasági termelés helyes szervezése érdekében lehet szükség beavatkozásra. A zárt települési magban élő lakosság létszáma az ellátás magasfokú kielégítését teszi lehetővé, de nem oldható meg a településhez tartozó teljes művelési terület egy központból való művelése. A településhez tartozó művelési terület oly mértékben csökkentendő, hogy a belterületen jelenleg lakó lakosság számával arányos legyen. Az ennek folytán leváló területeken pedig új települések szervezése kívánatos, elsősorban a jelenleg külterületen lakók odatelepítésével, akik bár az összlakossághoz viszonyítva nem képviselnek magas arányt, abszolút értékben azonban olyan nagy számúak, hogy összetelepítésükkel általában akkora te-

lepülés létesíthető, amelyet ellátási szempontból is racionálisnak lehet tekinteni. Természetesen ezeknek az újonnan létesített településeknek a művelési területe nem feltétlenül csak egy település területéből választandó le, hanem általában több település művelési területéből leváló részek együvé szervezésével alakulnak ki, tehát a jellegzetesen óriásfalvas tájakon belül a települések fejlesztése csak az egész településhálózat figyelembevételével oldható meg. *Ez az átalakulás az óriásfalvas tájat vegyes jellegűvé változtatja át*, amelyen belül nagy falvak és kisvagy középfalvak hálózata alakul ki.

b) Azokon a tájakon, amelyekre a nagyarányú külterületi lakossággal rendelkező óriásfalvak jellemzők, a fejlesztéssel kapcsolatos problémák lényegében az előző pontban előadottakkal egyeznek meg. A különbség elsősorban abban jelentkezik, hogy a külterületi lakosság az ilyen tájakon eléri, vagy esetleg lényegesen meghaladja a belterületi lakosság számát, tehát az új települések létesítésének eredményeképpen (amely új települések általában több szomszédos település leváló területrészeit foglalják magukba) a jelenlegi zárt településekkel nagyjából egyenlő nagyságú települések jönnek létre, tehát a jelenlegi óriásfalvas táj jellege megváltozik, és *aránylag alacsony külterületi lakossággal rendelkező középfalvas vagy közepes arányú külterületi lakossággal rendelkező nagyfalvas tájjá alakul át*.

*

*

*

Természetesen az itt elemzett tájak településhálózata nem teljesen egyenletes, vagyis a tájra jellemző települések mellett előfordulnak nagyságrendileg kisebb vagy nagyobb települések is. Ezek jelenlétét egy-egy adott probléma megoldásánál tekintetbe kell venni. A fentiekben előadottak az ennek folytán előálló kölcsönhatásokkal nem foglalkoztak, hanem csak a településhálózat szempontjából jellegzetes tájakon felmerülő alapvető problé-

mák felsorolását és a fejlesztéssel kapcsolatosan szükséges intézkedések jellegét világították meg. Mindenesetre hangsúlyozni kell azonban, hogy egy adott település fejlesztését a környező településhálózat adottságaitól nem lehet elválasztani, és az egyes tájakon belül a tipikustól eltérő települések jelenléte még inkább szükségessé teszi a környezet figyelembevételét.

HOMORUD ÚJJÁÉPÍTÉSE*

PONGRÁCZ PÁL

A felhagyott dunai árterületeken vagy éppen a régi medervágatokban épült települések évszázados veszedelme pusztította 1956 márciusában a mohácsi-szigeti falvakat és kialakuló tanyaközpontokat. A Duna alsó szakaszán felgyülemelő jég a mohácsi szűkületben áttörhetetlen torlaszt képezett, és a tavaszi olvadás miatt felduzzadt víz a megfeszített műszaki beavatkozás ellenére sem tudott áthatolni az összefagyott akadályon. A fenyegető vész megelőzésére minden erőt igénybevevő védelmi munkálatok ellenére bekövetkezett a gátszakadás. A víz és a nagy erővel lezúduló jég Dunaszekcső irányából előntötte a szigetet.

Az árvíz által sújtott területen a települések többsége elpusztult. Legnagyobb rombolást az elszórt beépítésű tanyai települések szenvedték. A fé-

kevesztett jeges ár sodrását a magányosan álló, vályogból vagy vertfalból épült tanyák és ólastanyák nem bírták ki. Még azok az épületek sem tudtak ellenállni a pusztító jég ostromának, amelyeknek falát kívül vagy belül téglaköpeny borította. Az átázott falak órák alatt összeomlottak.

A zártabb település valamivel nagyobb védelmet biztosított. Az utóbbi években fejlődésnek induló falvakban és tanyaközpontokban számos üzemi létesítmény és közintézmény épült téglából, korszerű szerkezettel. Ezek többsége kiállotta a jég nyomását. A növényzetben gazdagabb belső terület lényegesen nagyobb védelmet nyújtott a hagyományos építőanyagból épült lakóházaknak. Az erősebb fatörzsek ott, ahol összefüggő védősávot képeztek, feltartóztatták a pusztító jégáradatot. Ezekben a helyeken főleg az átázás okozott károkat. A vályog- és paticsfalú házak legtöbbször elpusztult.

A pusztulás után meginduló munka fő célja volt a letarolt szigeten az élet megindítása, új lakóházak, összefüggő hálózatú, korszerű települések meg-

* 1956. évi árvízkor elpusztult település újjáépítésének ismertetése. A tervet Jankovich István, Krivátsy Adám és Pongrácz Pál készítették. Az építkezést Mihályi Andor irányította.

Az ábrákat Szilas Gyula, a fényképfelvételeket Krivátsy Adám és Pongrácz Pál készítette.

A lefolyás nélküli mélyedésekben az ár levonulása után is visszamaradt a víz

Az átázott falak összeomlottak a tető terhelése és a padláson tárolt gabona súlya alatt

építése. A megsemmisült — hagyományos gazdasági forma és kialakult életkörülmények között létrejött — települések természetes folyamatában végbenő lassú fejlődés ugrásszerű növelése a tervezés másodlagos feladatának tekinthető, ami lényeges változást eredményezett csaknem mindegyik település szerkezetében, beépítésében, formai kialakításában. Az új települések tervezésénél az egyéni gazdálkodás és a szocialista nagyüzemi termelés követelményeinek kielégítésére kellett törekedni.

A mohács-szigeti újjáépítés munkálataiba bekapcsolódott a Városépítési Tanszék is, és Homorud község terveinek elkészítését vállalta. A falu elpusztult belsősegeinek feltérképezése, egyzetése egyaránt részét képezte a területfelhasználási és a beépítési terv készítésének. A tervezés menetéről, a részben kialakult faluszerkezet és az új faluterv összehangolásáról készült ez a tanulmány.

A sziget területe a folyó szabályozása előtt árterület volt, de a szabályozás után is többször veszélyeztette az ár. A Duna főmedrétől keletre húzódó tekervényes, kanyargó ág választja el a Duna-Tisza köze összefüggő nagy területétől. A sziget a Duna hordalékanyagából alakult ki, melyet régi folyómedrek által kikoptatott teknős vonulatok és élő vízjáratok hálóznak be ma is. Ezek között keskeny, a felhagyott folyómedrek nyomait követő 85—87 m* magas hátaik emelkednek ki. A szabályozás előtt a Dunával összeköttetésben levő fokok, tavak lepték el az alacsonyabban fekvő medermaradványokat. Ezek közül néhány nagyobb tó ma is megvan (Riható, Halas-tó).

Homorud történelmi múltjával nem kívánunk foglalkozni, de megállapítható, hogy a sziget régibb idők óta lakott terület. A vízrendezés előtt — a múlt század végéig — a sajátos vízmelletti halász-pákász élet virágzott itt. A növekvő földigény kiszakította a szigetet a Duna árterületéből, és a mocsarak eltüntetésével szántóterületté változtatta át a morotvák és nádasok évezredes birodalmát.

A jó minőségű, mészből gazdag, közepesen kötött talaj megfelelt az új gazdálkodási módnak. A víznövények buja rengetegét hasznos mezőgazdasági növények, gazdagon termő gyümölcsösök váltották fel. A nádasokkal kipusztult lápi állatvilág helyett háziállatok népesítették be a szigetet. A kiemelkedő hátakon megtelepülők az árvizektől védettebb helyen fejlettebb társadalmi, gazdasági viszonyt teremtetek. Ennek fejlődésével kialakultak azok a művelési terület központját képező település-koncentrációk, melyek a sziget településhálózatát képezték az árvízig. A dunamenti és az alföldi városi településektől meglehetősen elszakított sziget elszórt tanyás településsel átszótt területén több kisebb falu vagy faluszerű település jött létre (Dunafalva, Nagybaracska, Hercegszántó, Homorud).

Az utóbbi években kifejlődő tanyaközpontok enyhítették a tanyavilág tarthatatlan helyzetét. A hiányos közintézményhálózat — egészségügyi, egészségvédelmi — fokozatosan szaporodott. A tanyaközpontokban egymás után létesültek az orvosi rendelő, állatorvosi rendelő, csecsemővédő zöldkeresztes házak. A település szétszórtsága mégsem tudta biztosítani mindazokat a kívánalmakat, amelyek a korszerű településhálózat igényeiből fakadnak.

A települések felhasználták a dombhátaikat és a medervonulatokat követő kiemelkedések által nyújtott árvédelmi előnyöket, rendszerint felvették a kiemelkedő rész formáját és útvezetésükben sokszor annak szeszélyességét is követték. Homorud íves, csaknem félkörben hajló, keskeny, 80—87 m magas hátra települt.

* A magassági adatok az Adriai tenger szintjére vonatkoznak.

A sziget földje igen termékeny. Legelők és művelésen kívüli területek alig akadnak. Minden talpalatnyi helyen mezőgazdasági termelés folyik. A vízrendezés után meginduló nagyarányú mezőgazdálkodás nyomán az alföldi tanyás településhez hasonló elszórt tanyavilág alakult ki. Ennek sűrűsödésével (birtokmegosztás, iskola körüli tömörülés stb.) létrejövő tanyai koncentrációk egyike Homorud.

A község szomszédságában két tanyacsoportosulás alakult ki, Csebe és Riha. A népesség eloszlása a község határában az elszórt tanyás település és a kialakult tanyaközpontok nagyságának arányában változott. 1950-ben erre a területre részletes rendezési terv készült, mely alapján a falu további kiépítése, közintézményeinek fejlesztése és részleges közművesítése megkezdődött. Az új község területén 110 ház épült fel és néhány közintézmény is létesült, egészségház, rendőrség, iskola, üzletek. Ekkor épült ki a gépállomás a falu területén.

A fejlődésnek induló új község belterülete mellett több összefüggő külterületi lakott hely maradt meg. Riha 102 házzal és kb. 360 lakossal, Boog 55 házzal és kb. 200 lakossal, Alsólög 62 házzal és kb. 220 lakossal, Balázsszállás 34 házzal és kb. 90 lakossal, Barátok méhese 35 házzal és kb. 100 lakossal, Kutas 22 házzal és kb. 80 lakossal. Ezek közül Rihán állatorvosi rendelő, 2 db 1 tantermes iskola, orvosi lakás, gyógyszerár és rendőrség volt.

Homorud ennek a területnek képezte a magját. Árvíz előtt a község lakosságának 80–85%-a mezőgazdasági foglalkozású volt. Az 1955. évi vetésterület megoszlásából kitűnik a mezőgazdasági növények termesztésének aránya és intenzitása: a terület 47–50%-a gabona (búza, árpa, zab), 25%-a kukorica és 25%-a ipari növények és szántóföldi zöldség (paprika, hagyma). Jelentős és fellendülésben van a gyümölcsstermesztés. Főleg az almafélék kedvelik a sziget mészből gazdag, lúgos kémhatású talaját. Említésre méltó háztáji kertgazdálkodás folyt. A telekterületek sok esetben elérték a 800–1200 négyszöglet. Az állattenyésztés — az árvíz előtti összeírásból kimutathatóan — nagyon intenzív. A község állatállománya a katasztrófa előtt: 761 szarvasmarha, 458 ló, 313 kecske és juh, 2548 sertés.

A falu előbb a Mohács—Hercegszántót összekötő, kiemelkedő háton húzódó kövesút mellett kezdett kiépülni. Ez a jellegzetes egyutcás település később az előbbivel párhuzamos vezetésű úttal egészült ki. Az új út egyoldali beépítéssel követi a kiemelkedő magaslat vonalát. Ennek oka az volt, hogy a meglévő utcásor csaknem teljes szélességében elfoglalta a földhátat. A következő vonulat már nem tudta biztosítani a kétsoros beépítés szélességigényét.

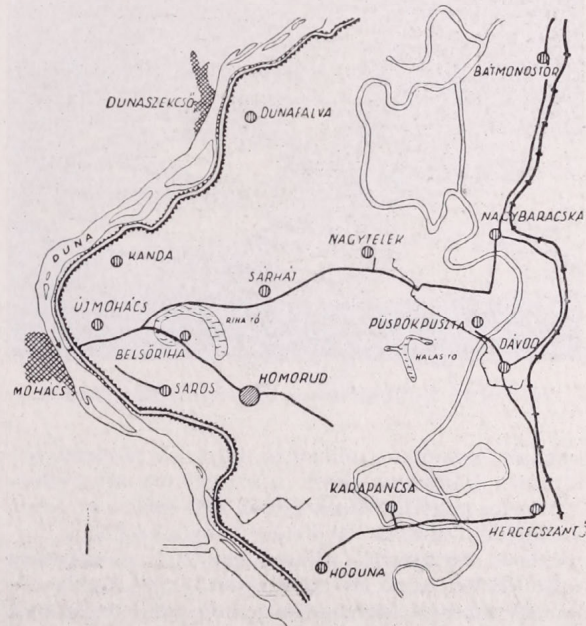
A magaslaton építő, árvíz elleni védekezés ősi ösztöne determinálta a település formai és szerkezeti kialakulását. Helyenként mesterséges dombokat építettek, hogy az épületeket biztonságosabb magaslatra helyezhessék. Ezek a kiemelt épületek nyújtottak most is legtöbb védelmet. A faluban három ilyen megemelt dombhátra épült ház az utolsó percekig menedéket biztosított az otthonából kiszorult lakosság egy részének.

A kialakuló település kezdetben még nem eredményezett egységes, összefüggő beépítést. A nagy telkek miatt tágas, utcaképet nem nyújtó, túlzottan laza beépítés csak sűrűbb tanyai beépítésnek hatott.

A párhuzamos utcás település az 1950-es rendezés során kiegészült, és megkezdődött a központ és a közintézményhálózat kialakulása. Új utcákat hasítottak a magasabb fekvésű hátaikon. Megépült a tanácsház, egy 2 tantermes iskola, rendőrség, zöldkereszties ház és az új utak mellett a falusi település jellegét nyújtó összefüggő beépítés létesült. A rendezés után üzemi terület ékelődött be a lakóterületbe, ami nagymértékben zavarja a falu szerkezetét, beépítését és az árvíz után tervezett település formai kialakítását. A gépállomás ilyen telepítése az életismeret hiányára vezethető vissza. Közvetlen a falu főutcája mellé, a központ közeli szomszédságában elhelyezett mezőgazdasági gépjárműegység bomlasztólag hat a településre. Már az árvíz

Mesterséges dombhátra épített vályogfalú lakóház

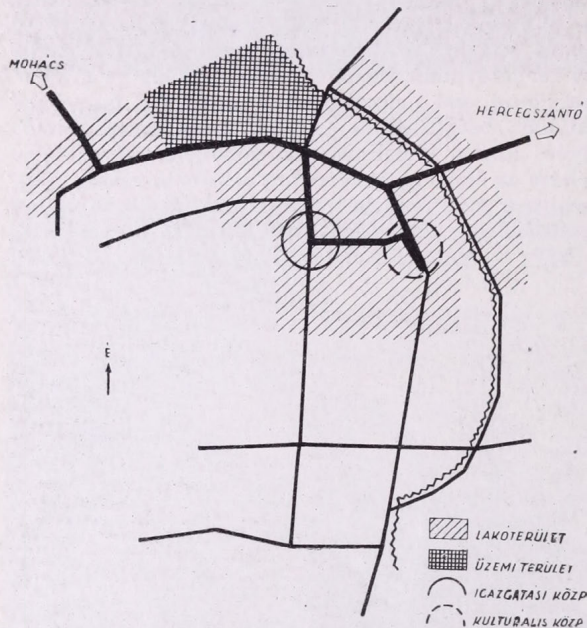

A Duna főmedre és a tekervényes keskeny ág által határolt sziget településhálózata

előtt érintetlenek maradtak a vele szemben levő telekhelyek, mert a zaj és forgalom elviselhetetlenné teszi a mellételepülők életét.

A falutervezést előzetes regionális vizsgálat előzte meg. A vizsgálatok a szigeten létesülő új községek számának, nagyságának, a környező tájakhoz és a közvetlen művelési területekhez való kapcsos-

Homorud árvíz előtti útrendszere

Homorud légifelvétele a víz levonulása közben

latának, valamint a település helyének részletes feltárására irányultak. Ezek a vizsgálatok kiterjedtek a Mohács-szigettel kapcsolatban álló (mohácsi, bajai, szekszárdi) járásek területére. Foglalkoztak a természeti adottságok, népességelosztás, a népesség foglalkozása, termelés, közlekedés, a táj funkcionális szerkezete, közigazgatási szervezés összefüggő feltárásával. Ezekre a vizsgálati eredményekre támaszkodtak az elpusztult települések újjáépítésére készült beépítési tervek.

Homorud a regionális terv szerint eredeti, árvíz előtti helyén épült újjá az elpusztult település bővítésével. A településtervezést megelőző vizsgálat — amit már a Városépítési Tanszék végzett — összegyűjtötte a tervezéshez szükséges, a regionális tervekben nem szereplő adatokat. Ilyenek: a helyszíni bemérések, a felhasználható épületalapok helyei, az új utca vezetésére alkalmas hátak kiválasztása.

A szigetet elborító víztömeg apadás közben egyértelműen kirajzolta azokat a kiemelkedéseket, melyek a tervezés során a település helyének megválasztásában és formai kialakításában döntő mértékkel jelentkezett. A víz levonulásakor Homorudról készült légi felvétel szemléletesen mutatja az íves háttakat, a település kínálkozó formai adottságát.

A község területén a gépállomáson kívül üzemi jellegű telephely nem volt. Határában egy termelőszövetkezet működött, és a mohács-szigeti állami gazdaságnak az egy tagban levő nagyobb rónagáti üzemegységén kívül négy kisebb területegysége fektült. A művelési terület többsége egyéni gazdaságokból tevődött össze.

A település közigazgatás-ellátottsága az árvíz előtt meglehetősen hiányos volt. A rendezés után épült: tanácsház, egy 2 tantermes iskola, üzlet-ház, egészségház, rendőrség. Közművesítés csak a gépállomás területén volt. Ennek vízellátására épült még az árvíz előtt egy 25 m³-es víztorony. A villanyhálózat részlegesen épült ki a gépállomás 20 kW terhelésre igénybevehető kapacitására. Ebbe a hálózatba csak a közigazgatás és a gépállomás dolgozóinak lakóházai voltak bekötve. A település területén két fúrt kút készült, ami nem biztosította a vízszükségletet. Az ásott kutak vize csak korlátozottan használható.

A beépítésre alkalmas terület és az elpusztult, de részeiben megmaradt adottságokhoz (utak, épületek, alapok, kutak stb.) kellett az új tervnek igazodni. Ezek a regionális és településhelyi vizsgálatok szolgálták alapul a községfejlesztési program és a beépítési terv elkészítéséhez.

Az elpusztult tanyai település helyett a Minisztertanács határozata szerint a falu belterületén kellett a hajléktalan családoknak házhelyet biztosítani. Ez az intézkedés a tanyavilág számos problémájának megszüntetését, a gyors építkezés gazdaságos megszervezését, a település közigazgatási és közműhálózatának ellátottságát kívánta szolgálni.

A betelepítés során 900 lakossal növekedett a falu árvíz előtti 550 főnyi lakossága. A belterület 163%-os lakosságnövekedése a tanyás település csaknem teljes felszámolását tette lehetővé. Csupán azok a családok maradtak tovább is a külterületen, amelyeknek épülete nem szenvedett helyreállíthatatlan kárt. Az elpusztult 217 tanya helyett a belterületen épült új lakóház az árvíz előtti 105 lakóházat számoló belterület bővítéséeként.

A tervezett falu lélekszáma — az elpusztult település és a betelepített tanyai lakosság együttvéve — 1450 fő. A nem mezőgazdasági foglalkozású lakosság (gépállomás dolgozói) távlatban 500 főre tehető (50 erőgépes gépállomás). Ebből 40% a gépállomás üzemi

szállásán nyer elhelyezést (200 fő). A többi (300 fő) a falu lakóterületén külön lakóházat igényel (70 lakás).

A település-alakító lakosság száma:

1. mezőgazdasági dolgozók	1450 fő
2. nem mezőgazdasági dolgozók (gépállomás dolgozói)	500 fő
3. kiszolgáló lakosság (1+2-nek 6,5%-a)	127 fő
a fejlesztés várható összes lakossága	2077 fő

Jelenleg a gépállomás létszáma 150 fő. Ennek arányában a település számlálható lakosság száma a következőképpen alakul:

1. mezőgazdasági dolgozók	1450 fő
2. nem mezőgazdasági dolgozók (gépállomás dolgozói)	150 fő
3. kiszolgáló lakosság (1+2-nek 6,5%-a)	104 fő
összesen	1704 fő

A tervezett település első ütemében tehát 1704 lakossal lehet számolni. A további 373 lakos a bővítés során nyer elhelyezést.

A lakosság számának megfelelően, ha egy lakásra 4,5 főt számolunk, az első ütemben 378 lakás megépítését kell biztosítani. A bővítésre kijelölt terület 84 lakás telekszükségletét fedezi.

A szükséges terület a telkek számának ismeretében — ha házhelyenként 600 m²-es telkeket számolunk — 22,68 ha. A település teljes területigénye:

telekterület összesen	22,68 ha
közüntézmények területe	5,0 ha
közös zöld- és sportterület	5,0 ha
közlekedési terület	5,0 ha
bővítési terület	5,0 ha
összes területszükséglet	42,68 ha

Az üzemi terület a tervezett településben az állami gépállomás meglévő, korábban kisajátított 8,6 ha nagyságú területéből és a »Petőfi« termelőszövetkezet 1,5 ha-os telephelyéből áll.

A település teljes területe lakóterület együttesen	42,68 ha
üzemi terület	10,10 ha
összesen	52,78 ha

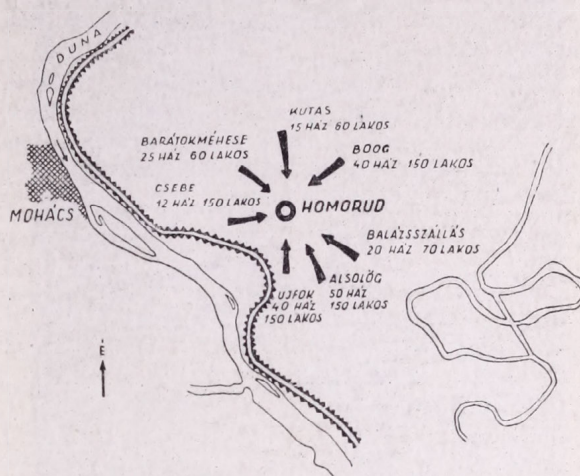
A falu beépítési területéhez szorosan csatlakoznak a háztáji kerteknek biztosított, telkenként 800 □-öles nagyságú parcellák.

A falu árvíz előtti településformája kisebb módosítással tovább is tartható maradt, és a domborzat kihasználásával a bővítés szerkezetébe beilleszthető volt. A település főgerince a mohács—hercegszántói köves út, amire két jelentős központ fűződik fel a szomszédos települések felé vezető elágazásokról. A Nagybaracska és Hercegszántó felől befutó utak találkozásánál alakult ki a faluközpont a már meglévő tanácsház, rendőrség és iskola beillesztésével. A korábbi kétutcsás faluszerkezet tovább is fellelhető a kialakuló új település szerkezetében.

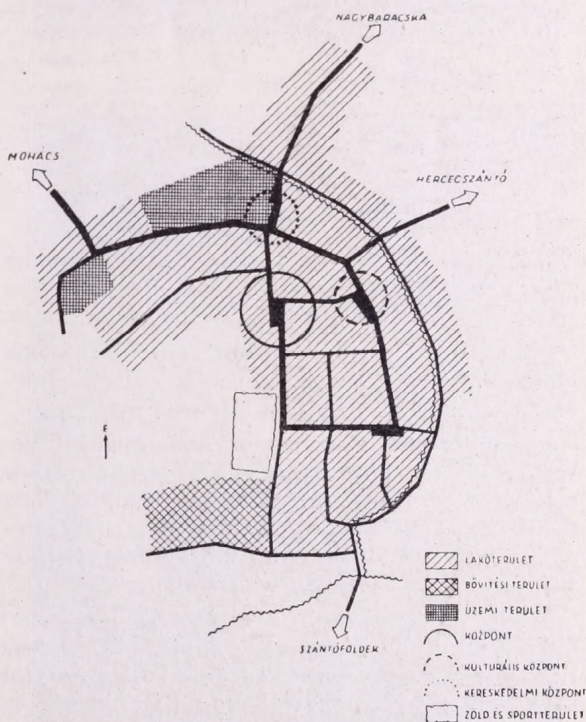
Az új falurész a régítől délre, illetve északkeleti irányban elnyúló magaslapon követi a mohácsi út íves vonalát, illetve északkeleten a Nagybaracska felé vezető utat. A bővítési terület a település déli részén nyert elhelyezést.

A település közintézményszükségletét az irányadó lakosság szám határozta meg.

A falu közintézmény-igénye: tanácsház és párt-ház, kultúrház, mozi, rendőrség, posta, 2 vendéglő, italbolt, mezőgazdasági szövetkezeti üzletház (8 üzlethelyiséggel) tűzoltóság, egy 4 tantermes is-

Az új falu belterületére kerülő tanyai települések lakosságeloszlása

Homorud tervezett úthálózata

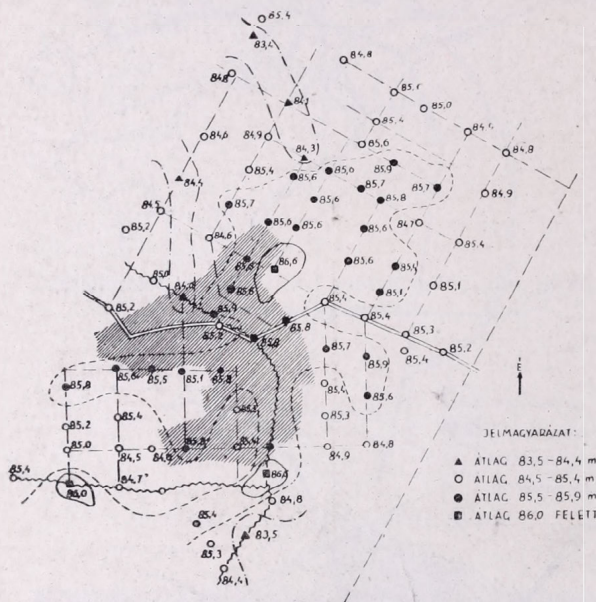
kola (távlatban 8 tantermesre bővíthető), 1 óvoda + bölcsőde, egészségház + anya- és csecsemővédő zöldkeresztos tanácsadással, állatorvoslakás + rendelő, orvoslakás + rendelő, gyógyszerészlakás + gyógyszer-tár, 8 kisipari műhely, sportpálya, népfürdő, dögkút, apaállatistálló.

A közművezeték-hálózat kialakítását a vizsgálatok során megállapított és várható igényekből lehetett összeállítani.

A szükséges közüzemek — a sütőde és tejüzem — területi szerepkörrel is rendelkeznek. A megmaradó tanyaközpontok szükségletét és nyersanyagfeldolgozását is biztosítják.

Az üzemi terület növelésével számolni kellett. A „Petőfi” termelőszövetkezet irodájának, garázsának és kisebb istállójának a község területére történő betelepítésére újabb üzemi jellegű terület kijelölése vált szükségessé.

A magassági méretek alakulása Homorud közvetlen területén

A közművek tervezett hálózatába a falu zártabb jellegű építési övezete és központja nyer bekötést. A vízellátást 50 m³-es vízmű biztosítja.

A vizsgálatok alapján megállapított, helyszíneléssel felderített, megmaradó és könnyen helyreállítható, vagy alapjaiban felhasználható épületek, álló gazdasági létesítmények (górék, pajták, telekhatárok, lefolyás nélküli mélyedések figyelembevételével alakult ki a falu területfelhasználási terve.

A faluszerkezet követi az íves földhátak vonalát, melybe radiálisan három út — a meglévő mohácsrihai, az új nagybaracscai és a régi hercegcsántói köves utak — kapcsolódnak be. Az íves főutca és a három befutó út határozza meg a község központjait, ahol három tér és intézménykomplexum: az igazgatási, kulturális és kereskedelmi faluközpontok alakulnak ki. A központokat összekötő utak által határolt területen nyertek elhelyezést a nem mezőgazdasági dolgozók házhelyei. Az építési terület többi részén az utak vonalvezetését és a beépítési terület formai alakulását a 85,5 m abszolút magasság el-

érése befolyásolta. Az épületek többnyire magas szinten állnak, csupán a telekvégek nyúlnak esetenként a mélyebb fekvésű területekre. Ezeket a helyeken a telekterület növelése szükségessé vált, hogy az egy tömb határvonalát képező építési vonalak még kellő magasságra jussanak. (Ilyen pl. a Mohács felé vezető műút elágazásával szemben levő tömb.) Ott, ahol a korábbi rendezés során mélyebb fekvésű területekre is benyúltak utcák és a meglévő beton vagy téglalapok szükségessé tették az épületek megtartását, a padlószint megemelését írta elő a terv.

Az üzemi terület megváltoztatásával, helycseréjével számolni nem lehetett. Az állami gazdaság üzemhelye már az árvíz előtt kiépült, és állagában súlyosabb kárt nem szenvedett. Így az előző telepítés súlyos hibáját kijavítani nem állt a tervezés módjában, és mint nyomasztó örökséget kellett átvenni. A tarthatatlan helyzet enyhítésére a gépállomás és a főút között 20 m-es, magas növényzetű védősávot ír elő a terv. A gépállomás gépforgalmát pedig a falu szélén húzódo, a művelési terület irányába kifutó traktorutak bonyolítják le. A lakóterület úthálózata mentesül a fogazott kerekű traktorok pusztításától, és a gépek zaja nem zavarja a település központját.

A nélkülözhetetlenül szükséges területcseréket végre kellett hajtani. Ilyen volt az elpusztult település lakóterületéhez közvetlenül csatlakozó és az új faluba beszoruló temető felhagyása és a lakóterületen kívül helyezése.

A sportterület a központtól délre a Nagybaracska felől befutó út folytatása mellett alakult ki, három irányú útelágazás előtt.

A beépítési terület védelmére körgát épül. A településen áthúzódó és a továbbiakban recipiensnek megtartott csatorna két helyen töri át a körgátat. A gáton a település nyugati, déli és keleti oldalán út épül. A védőgáton kívül a település Ék—É—Ény-i oldalán, miután az ár a megfigyelések szerint erről öntötte el legtöbbször a szigetet, védőerdősáv telepítése vált szükségessé.

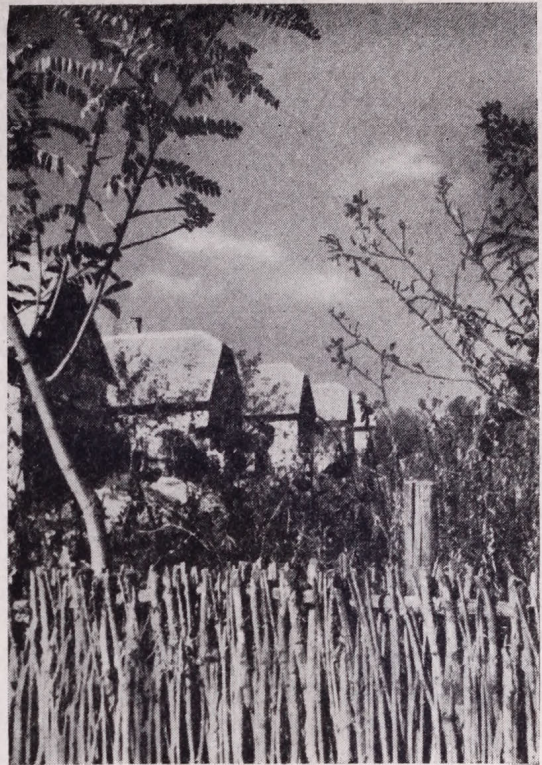
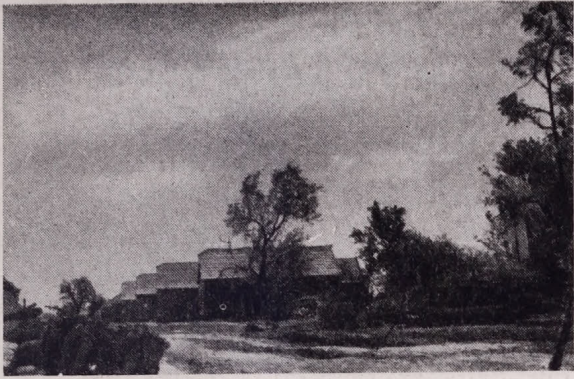
A védőgátakon belül és közvetlenül az északi saroknál a háztáji kertek helyezkednek el.

A területfelhasználás és a domborzat meghatározta útvonalhálózat beépítésével kialakuló tömbök — néhány kivétellel — közel azonos területűek és laksűrűségűek.

A beépítés módját a nem mezőgazdasági foglalkozású és a kiszolgáló lakosság házhelyeinél hézagosság városias beépítésben szabja meg a terv, míg a többi helyen fésűs beépítést ír elő. Az enyhén ívelő főút belső szakasza fokozatosan tárja fel az épületek homlokzatát, és zártabb jellegénél fogva fokozza a központ térhatását. A tereket összekötő három utca valamennyi hézagosság városias beépítésű. A faluközpont és az ezt körülvevő mag építésmódja egyértelműen meghatározzák a település centrumát.

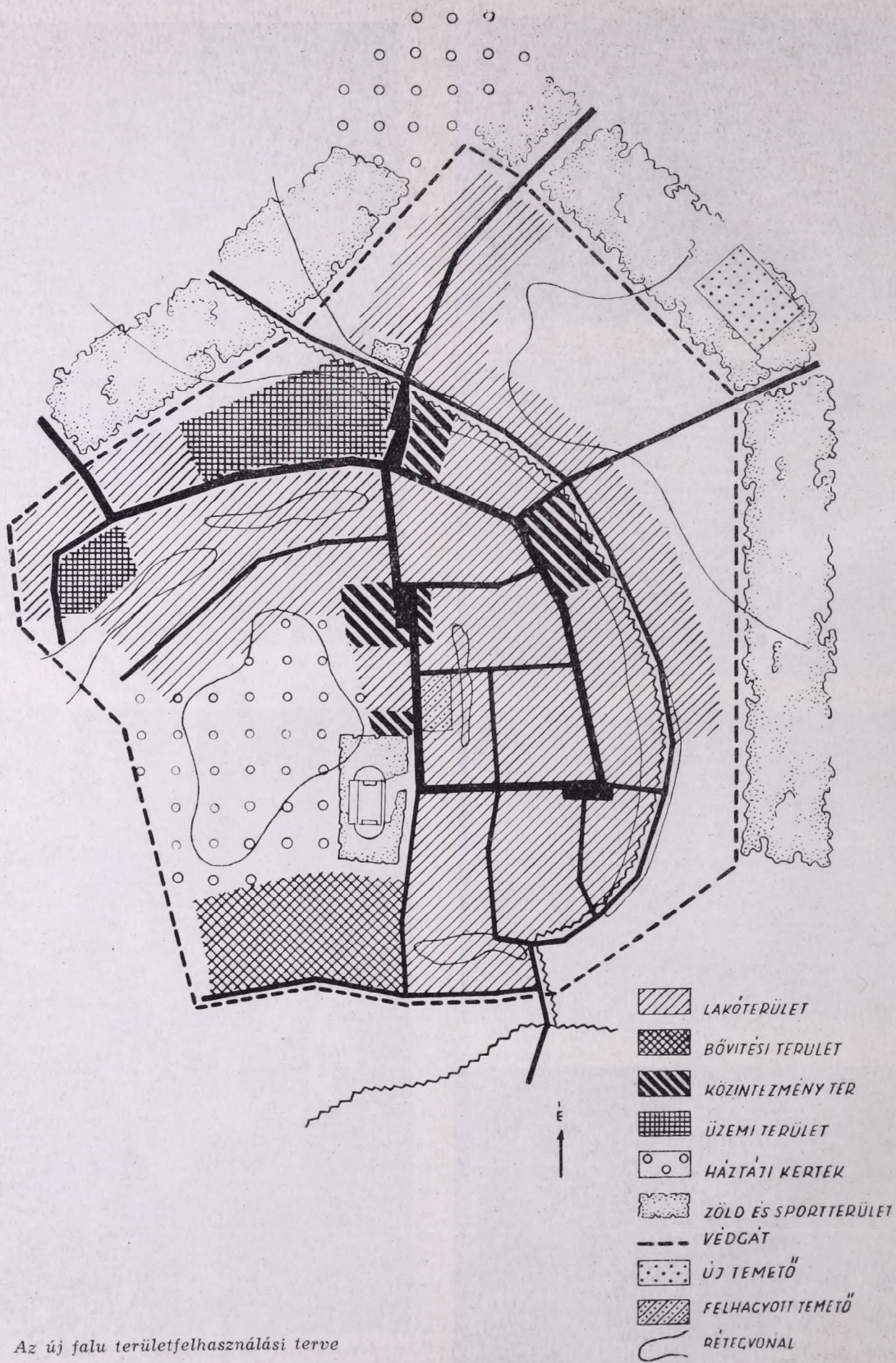
A magyar falusi települések jellemző vertikális hangsúlyával nem számolhatott a terv. Az elpusztult településnek nem volt temploma, így kiemelkedő falukép szervező tömeg nem áll rendelkezésre. Csúpan a gépállomás építés alatt álló és a település

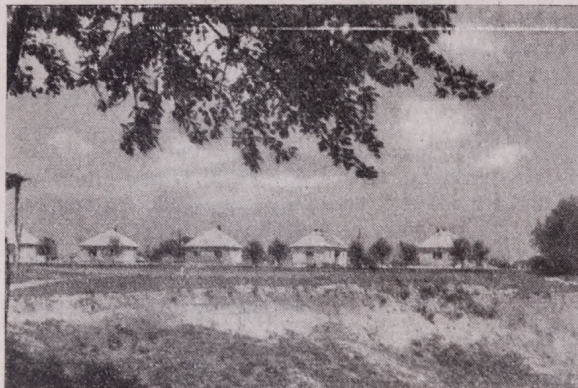
Utcaképek az épülő faluból

Az új falu területfelhasználási terve

A nem-mezőgazdasági dolgozók épülő lakóházai a település központjában

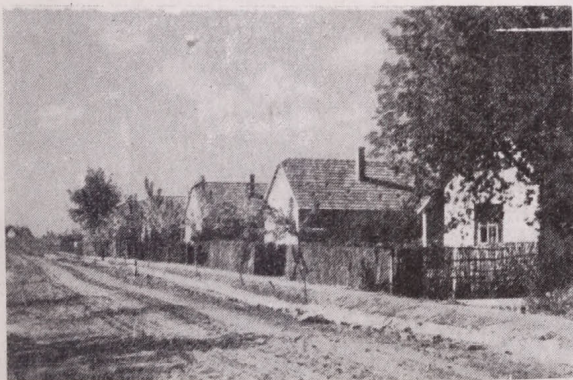
vízszükségletét biztosító víztorony képez majd hangsúlyt a horizontálisan elnyúló faluképben. A tervezés a hagyományosan kialakult vertikális falukép helyett inkább a beépítés módjával akarta biztosítani a faluközpont településszervező jellegét. A központ felé sűrűsödő, zártabb beépítés, magasabb, na-

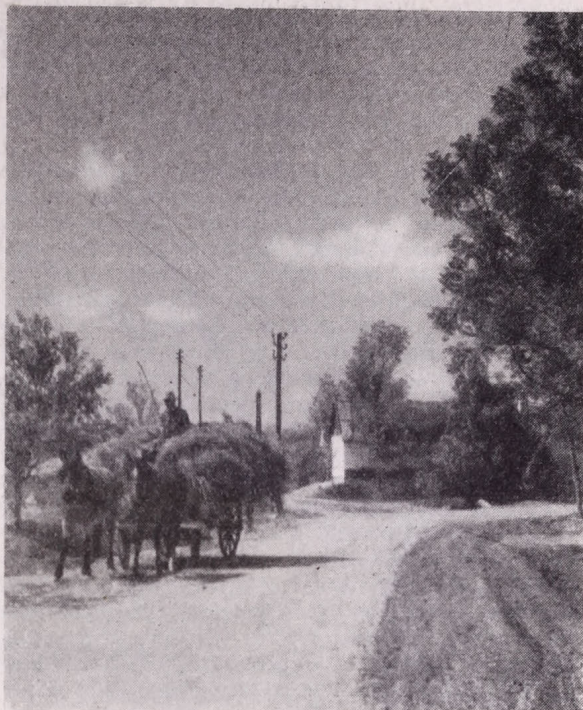
Az árvíz pusztításának ellenálló ikerházak az új utcaképben

gyobb tömegű és nagyobb ablakkal tagolt középületek épp oly érteimet adnak a központnak, mint a vertikális főhangsúly.

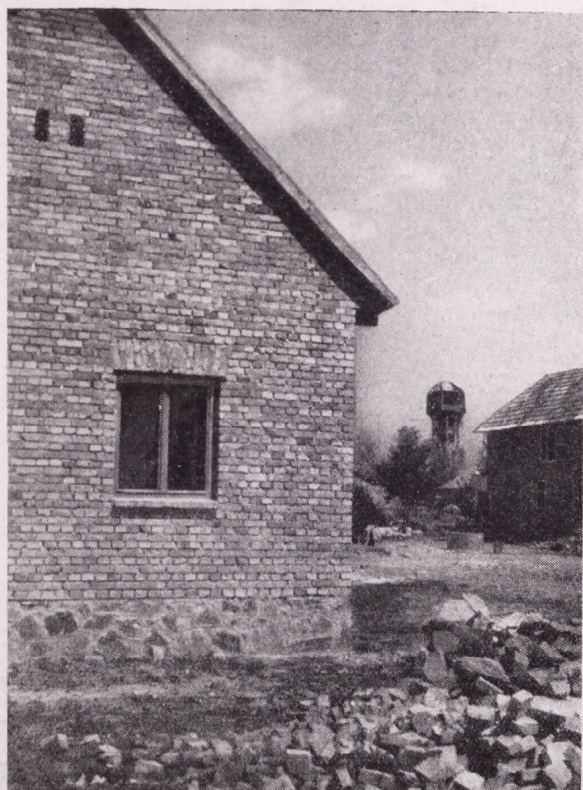
A fésűs beépítés szerény ünnepélyessége legtöbb helyen a fűrészfogas rendszerben játékos, könnyed utcaszakaszokat eredményezett. A tornácokról ked-

A falu szélső utcájának egy szakasza

A falu megmaradt részlete a mohácsi útelágazásnál

Az épületek között előbukkan a falu épülő vertikális eleme, a víztorony

vező kilátás nyílik az előkertekkel szegélyezett utcára, másik oldalon pedig az épületek ritmikus, lépcsős elhelyezése képez ellensúlyt. Az íves szakaszokon, ahol a fésűs beépítés hagyományos alkalmazására került sor, változatos szép utcaképek alakultak ki.

A hosszú utcákat legtöbb esetben az utca tengelyébe állított lakóház vagy középület zárja le. Az utak szélessége a hozzájuk tartozó beépítéssel más és más, egymástól eltérő utcaképet eredményeztek. Az alkalmazott három eltérő méret 22,50 m, 18,0 m, és 14,0 m az utca légtérarányát más mértékben szabta meg. A gépállomás és a hercegszántói elágazás közötti íves szakaszon az építésvonal és az út között széles előkert húzódik. A lapos, vízjárta területen már kisebb esőzések idején is megáll a víz. Ennek feltöltése rendkívül költséges. Értelmesebbnek bizonyult a tervezett megoldás, a széles zöld sáv kialakítása, ami a falukép szempontjából előnyös, és a magyar falvakra jellemző útelemelek alkalmazását tette lehetővé. Hasonló a terep adottságaiból származó utcakialakítás a régi település külső íves utcájában is, ahol a D—Dny-i oldalán végighúzó árok és széles lapos vonulat a kétoldali beépítést nem tette lehetővé. A belső íves út te'eksora nem nyúlik egészen a külső útig, hanem attól 15—20 méterre elmarad. Ezen a területen, hasonlóan a belső úthoz, fásított sáv övezi az árkot.

A tervezés sokat merített a dunamenti falvak csodásan szép utcáiból, a jó ízléssel, évszázadok alatt ösztönösen kialakult légtérarányából, harmonikus ritmusából és az útelemelek egyszerű tervezéséből.

A tervek elkészítésére rendkívül rövid idő állt rendelkezésre. Homorud beépítési tervét a vizsgálatokkal együtt 14 napban szabta meg a Minisztertanács. A helyszíni vezetés és a tervezők együttesen arra törekedtek, hogy egészséges, jól szervezett, korszerű, szép falu épüljön a romok helyén, útvezetésé-

ben gazdag lehetőséget biztosítson az épületek egyedi érvényesülésének és összefüggő szakaszaival ökonomikus művészi egységet alkosson.

A falukép végleges kialakítása még nem ért véget. 1956 nyarán lendületesen haladt az építkezés és egymás után hasították az utcák tömbökre a víznyomta parlagot. A termény betakarítása után, az aratás befejezésével pedig ott is megindult a munka, ahol a víz nem ölte ki a gabonát.

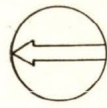
Az októberi események megakadályozták a befejezést, de ez év június—júliusában végleges képet ölt a falu. Hátra van még az épületek vakolása, meszelése, az utak burkolása, útelemelek, valamint a kerítések kialakítása.

A homlokzatok felületi kezelését egyöntetűen dörzsölt vakolatban írja elő a terv, egyszínű fehér meszeléssel, lábazzattal. A végleges falukép kialakításában nagyon sok múlik ezen. A jó ízléssel készült egyszerű homlokzatok a település falusi jellegének biztosítása mellett emelkedett kultúráról is tanúskodnak.

A kerítések többnyire fonott vagy korcolt sövényből készülnek. Helyenként már készek, és arra engednek következtetni, hogy mértéktartó, egyszerű eszközökkel harmonikusan szép utcaképek alakulnak ki.

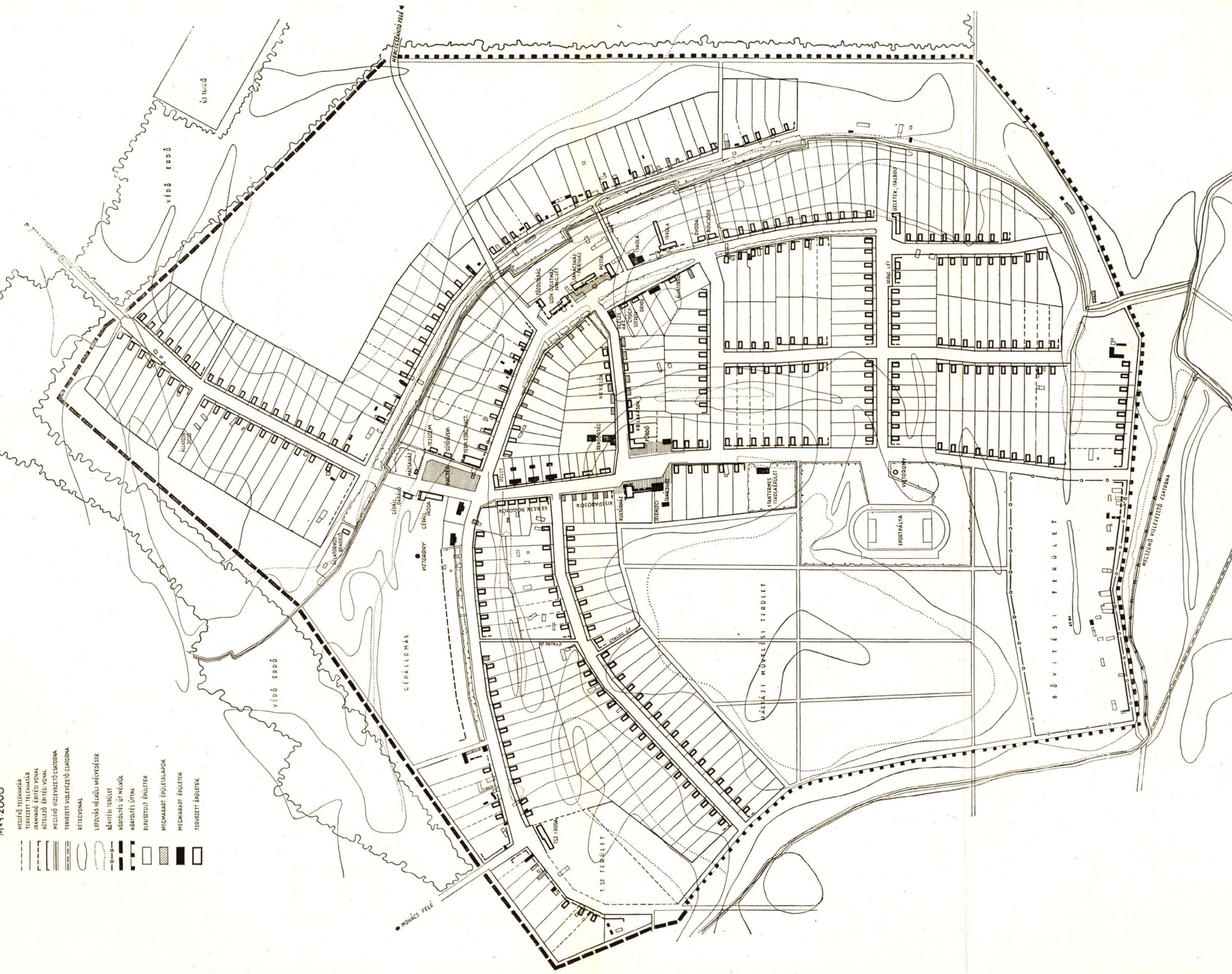
A megépült és befejezéshez közeledő Homorud igazolja a falutervezésben kialakult elvek igazságát. A fejlődő mezőgazdaság és a nagyüzemi termeléssel összefonódó egyéni gazdálkodásból fakadó igények még a legnehezebb körülmények között is biztosíthatók, ha a tervezés során igyekszünk a megfelelő életkörülményeket korszerű létesítményekkel kielégíteni. Az új falu érdemeivel és fellelhető hibáival biztató eredményeket tár elénk. Az élet alkotta kritikát még nem ismerjük, de hisszük, hogy Homorud megfelelő keretet fog nyújtani a lakosság fejlődő gazdasági és kulturális igényeinek.

M = 1:2000

- MEGELŐ TEREZMÁRÓ
- - - - - TERVEZETT FELCSONTÁS
- ===== IRÁNYMŰVÉSI ÉPÍTÉSI VONAL
- ===== KÉTELEZŐ ÉPÍTÉSI VONAL
- ===== MEGELŐ VILÁGÍTÁSÁRTERÜLET
- ===== TERVEZETT VILÁGÍTÁSÁRTERÜLET
- ===== RETECVONAL
- LEFODVÁS NÉLKÜLI MŰVEZÉSEK
- BŐVÍTÉSI TERÜLET
- MÓRÓDOLTÁS UTI MŰELŐDŐ
- MÓRÓDOLTÁS ÚTJAI
- ÉPÜSTÜLT ÉPÜLETEK
- MEGMARADT ÉPÜLETALAPOK
- MEGMARADT ÉPÜLETEK
- TERVEZETT ÉPÜLETEK

KÖNYVISMERTETÉS

Borbíró—Valló: **GYŐR VÁROSÉPÍTÉSTÖRTÉNETE**

Akadémiai Kiadó Budapest, 1956

A magyar városépítési irodalom nagy hiányossága, hogy sem átfogó városépítéstörténeti művünk nincs, sem az eseményekben gazdag múltról, a múlt építőtevékenységéről tanúskodó egyes városaink tudományosan feldolgozott története — eltekintve néhány helytörténeti monográfiától — nem áll rendelkezésünkre. Az utóbbi időben a városainkkal foglalkozó művek a műemlékek és városképek vizsgálatának céljából íródtak, tehát a városépítéstörténet csak másodlagos szerepet kaphatott bennük. A Győr városépítéstörténete c. mű az első, mely kifejezetten a településtudomány komplex szemléletével dolgozza fel egy város történetének egészét.

A könyv megírásának célja kettős volt: Elsősorban rögzíteni Győr városának — legértékesebb településeink egyikének — múltját, feltárni értékeit, azok keletkezésének körülményeit. A másik cél annak bemutatása, hogy a szerzők milyen szempontok szerint gondolják egy település kialakulásának, fejlődésének történetét feldolgozni. A mű elolvasásakor úgy érezzük, hogy a kitűzött célnak megfelel. A két szerző — a könyv sajtó alá rendezése közben elhunyt Borbíró Virgil dr. építéstörténeti tudásával, Valló István dr. gazdag helyismeretével, tudományos módszerezésével — biztosítani tudta a városépítés szemléletével rendelkező teljeséget.

A »városéletrajz«-nak nevezhető mű végigkíséri a település életének minden jelentős mozzanatát, a tájban való megjelenéstől a ma előttünk álló város problémáinak tárgyalásáig. A könyv egyik legfőbb értéke jó felépítése és az, hogy a rendelkezésre álló igen gazdag és érdekes anyagból a leglényegesebbet tudja kiemelni, és azt egyszerű, tömör stílusával állítja eléénk. A város történetének mintegy 2000 esztendejét a település fejlődése szempontjából — és nem az egyetemes történet szerint — osztja korszakokra. Részletesen elemzi, hogy ezekben az egyes korokban mik voltak azok a földrajzi, gazdasági és társadalmi tényezők, amelyek a város fejlődését előbbre vitték, majd tájékoztat az illető kor műszaki, művészeti eredményeiről.

A római és avar települések helyén a magyaroknak I. István idejében végbement életmódbeli

változása az elsők közt indítja el Győrt az urbanizálódás útján. Az egyházi, állami intézkedések, kereskedelmi lehetőségek voltak rugói annak a nagyarányú középkori fejlődésnek, amely Győrt a török időkre országunk egyik legéletképesebb városává avatta. A középkori Győr térbeli alkatának tárgyalásánál találjuk a könyvnek településtörténeti szempontból legérdekesebb részét, amelyben a Belváros derékszögű utcás szerkezetének kialakulásáról szól. A Győrrel kapcsolatos eddigi irodalom részint szívesen lát a szabályos alaprajzban római eredetet, részint pedig az 1567-es évben végrehajtott szabályozás eredményének tekinti azt. A könyv nagy érdeme annak feltárása, hogy az alaprajz középkori eredetű. Kár, hogy a római eredet feltevésének cáfolatánál csak a Széchenyi térrel kapcsolatban bizonyítja állítását konkrét adatokkal, míg a főutvonalakkal kapcsolatosan csak a »legújabbkori ásatások« eredményeire hivatkozik, amelyeknek ismertetése ezen résztől teljesen függetlenül történik meg a XVII. sz. tárgyalásánál. Szükségesnek tartanánk ezen a helyen a településszerkezet kialakulásának alátámasztására az ásatások részletesebb tárgyalását. Ennek szükségét látiuk azért is, mert a római kor leírásához kapcsolódó egyik jegyzet elfogadottnak tekinti a város kelet—nyugat irányú főútjának római eredetét. Itt kell rávilágítanunk a könyv azon hiányosságára, hogy a szövegrész és a jegyzetanyag nem kellőképpen összehangolt, és így bizonyos ellentmondások adódnak. Az előbbin kívül megemlíti azt, hogy a középkori településrészek leírásánál a »Johanniták földje« nevű település helyéről még csak feltevések alapján nyilatkozik, míg a jegyzet már ásatási eredményeket közöl.

A városszerkezet kialakulásával kapcsolatban komoly kutatási munka eredménye annak megállapítása, hogy az eddigi feltevéssel ellentétben nem barokk eredetű a városalaprajz. Nem az 1567-es rendezésből származik, mert ezen rendezés a felkutatott telekkönyvi adatok szerint nagyon kisméretű, mintegy 50 házat érintő szabályozás volt, tehát olyan jellegű, amely csak korrekciókat hajthatott végre a városalaprajzon. Az a tény, hogy Győr a középkorban kialakult szabályos alaprajzú város, önmagában is nagyon érdekes, mert nemcsak magyar városaink között, hanem európai viszonylatban is kevés a középkori szabályos városalaprajz. Ezen túlmenően a könyv azonban azt a megállapí-

tást teszi, hogy Győr »nőtt« város, tehát a középkorban nem egy rendezés vagy telepítés folytán alakult ilyené. Ez a megállapítás teljesen egyedivé tenné Győrt, sajnos azonban evvel kapcsolatban már csak feltevéseket mond a könyv, míg a felmerülő adottságok többféle lehetőségre hagynak gondolni. A káptalandombi ásátásoknál a talajban két ízben található erőteljesebb égési csíkok, az elsőt az 1273-ban bekövetkezett Ottokár-féle támadással járó eseményekkel hozza kapcsolatba a könyv, a másodikat pedig a városnak az 1530-ban Lamberg Krisztof által való felgyújtásával. Ezekkel kapcsolatban felmerülhet az a gondolat, hogy esetleg a középkorban lejátszódott említett pusztulások után jelölték ki az új útvonalakat és kötelezték a lakosságot az ahhoz igazodó építkezésre.

A könyv terjedelmében legtöbb helyet biztosít a XVII. és XVIII. századi Győr tárgyalásának. Városépítészeti szempontból Győr legértékesebb századai ezek. A rövid török uralom után a város gazdasági megerősödése folytán létrejött életképes városi polgárság szerény, építészeti igényes lakóházai kiegyensúlyozott városképi együtteseket alkotnak. Ennél a korszaknál tárgyalja a könyv a belváros épületeit, utcáit és tereit jól összeállított fényképanyagával. A könyv 221 ábrájának legnagyobb része ehhez az anyaghoz kapcsolódik, élénk állítva, hangulatában tökéletesen életre keltve a belváros építészeti értékeit. A képek jól követik a leírási anyagot, s emellett a hozzájuk kapcsolódó rövid címszövegekkel bizonyos mértékben teljességet adnak a fényképanyag külön való átnézésekor. Kár, hogy a fényképek sok esetben csak a városkép hangulatát tudják jelezni, az utcakép építészeti és városépítészeti értékeit kevésbé, mert vagy az utóbbi száz évben az épületekre került izléstelen és zavaros portálok elcsúfítják az épületeket, vagy a szűk utcákban a fényképfelvétel csak egészen rövid utcaképekről tud áttekintést adni, az építészeti együttestel teljességében nem tárja elénk. A győri utcák értéke és jellegzetessége abban van, hogy hosszú egyenes útszakaszok nagyjából megegyező magasságú épületekkel nyertek beépítést, melyek homlokzatilag is általában jól illeszkednek egymáshoz. Győr belvárosa talán a jellegzetes magyar 1—2 emeletes, XVII—XVIII. századbeli épületsorok legszebb példája, s tekintve az egyedi jelenségű hosszú egyenes utcákat, az utcakép jól tanulmányozható volna. Sajnálatos tehát, hogy az együttesek felmérési rajza — mely jobban bemutatta volna a városépítészeti eredményeket — nem szerepel a könyvben. Természetesen hiányoljuk a térarányok jobb megismerése szempontjából a terek és utcák metszeteit is.

Az értékes ábraanyagból külön meg kell említenünk az 1617-es és 1703-as belvárosi állapotokat feltüntető térképrekonstrukciókat, melyekkel a szerzők a rendelkezésre álló telexkönyvi adatok alapján rögzítették a korabeli belváros telekviszonyait, s így a belváros régi alkatának megismerésében igen hasznosak. A jelenkori Győr leírásánál azt érezzük, hogy szegényesebb az előző korok tárgyalásánál és értékelésénél. Elsősorban hiányoljuk, hogy a mai Győr városát bemutató áttekintő térkép nem

kerülhetett a könyvbe, hogy a múltból bőséggel hozott térképek, vázlatok után a mai külvárosok nagysága, a belvárossal való kapcsolatuk szemlélhető lenne. Hiányoljuk azt, hogy nem mondja el részleteiben a ma fennálló városrendezési problémákat, például hogy áll jelenleg a város általános rendezési tervének kérdése. Nem tesz kritikai megjegyzéseket a legutóbbi évek építkezéseivel kapcsolatban, s emellett nem utal némileg a fejlődés irányára. Természetesen ezekkel a problémákkal való részletesebb foglalkozás már nem tartozik a mű keretébe, de azért úgy érezzük, ennek a fejezetnek is többet kellett volna nyújtania.

Ezentúl kisebb hiányokat szeretnénk szóvá tenni. A régi metszeteken találkozunk a várossal kapcsolatban a Jaurinum megnevezéssel. Ennek a névnek a származásáról, használatáról nem tudunk meg semmit. A fényképanyag összeállításánál hiányoljuk, hogy az evangélikus templom, mely a karmelita templommal szembeni új városi part jelentős városképi eleme, s emellett műemlékileg—történetileg érdekes és értékes objektum, csak egy nagy területet átfogó körképen jelentkezik. A székesegyházat ábrázoló legelső kép a második világháború előtti állapotot mutatja, és ez ott magyarázatként nem szerepel, ami kissé zavaró. A belváros legrégebb házainak, a Káptalan-domb jellegzetes épületeinek udvarbelsőiről nem csatol fényképfelvételt. A könyv nem foglalkozik a múzeummal és a káptalani könyvtárral, pedig kultúrtörténeti szempontból nagy jelentőségűek. Meg kell jegyeznünk, hogy ezzel szemben viszont mintaszerű a középkori Győr közintézményeinek bemutatása.

Úgy érezzük, a könyv nagy nyeresége városépítészeti irodalmunknak, megtette az első lépést városépítéstörténetünk feldolgozása felé. A munka hasznos a tervezéssel foglalkozó építészek számára is, akik a múltat megismerve jobban tudnak a várostervezés terén dolgozni, biztosítván a folyamatosságot a múlt és jelen között.

Ihrig Dénes

A MAGYAR FALU ÉPÍTÉSZETE

Szerkesztették: Károlyi Antal, Perényi Imre,
Tóth Kálmán és Vargha László

Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1955

Az utolsó évtized látszólag úgy telt el, hogy megszűnt az az érdeklődés a falu problémái iránt, amely a harmincas éveket jellemezte. Néprajzosok, szociográfusok, építészek járták akkor az ország tájait, s szinte évenként jelent meg egy-egy monográfia egy-egy falu, táj szociográfiai, néprajzi, építészeti viszonyairól. Ezután szinte meglepetésként hat, hogy úgyszólván előzmények nélkül, mindjárt egy ilyen nagy, átfogó anyag jelent meg a magyar falu építészetéről. Arra mutat ez, hogy a gyűjtő munka csendben az utóbbi évtizedben is tovább folyt. Az eddigi gyűjtésekből ismert tájakhoz ezért újabb tájak építészetének ismertetése csatlakozik,

a Fertővidék, Balatonkörnyék, Vas, Zala, Baranya és Pest megye mellett szinte az ország egész területére kiterjedő képgyűjteményt kapunk. 280 fénykép mutatja be 127 falu építészetén keresztül a falusi ház gazdag formavilágát, s három tanulmány szolgál arra, hogy bevezesse az olvasót a falu jelen építészeti viszonyainak megértésébe. Az első a faluról mint településről szól, a második az építkezésről, a harmadik pedig a falu megjelenését elemzi. A témának ez a tagolása logikus, az egyes tanulmányok végül is szerves egységet képeznek. A tanulmányok szűkre szabott terjedelme eleve lehetetlenné tette a problémák behatóbb tárgyalását, mivel az a feladatuk, hogy a könyv főanyagát, a képeket kellő módon alátámasszák. E tekintetben a két első tanulmánytól a harmadik abban tér el, hogy — témájának újszerűségénél fogva — inkább problémafelvetésnek tekinthető.

A »Település« c. fejezetben *Perényi Imre* összefoglalja a magyar települési rend (falvak és tanyák) kialakulását, majd ezek különböző szempontok szerinti típusát ismerteti. Osztályozza a falvakat nagyság, gazdasági szerep, forma és alaprajz szempontjából, s vázolja ezek elterjedési területét az országban. Megállapítja, hogy az ország kis terjedelme ellenére is a falvak minden tekintetben igen változatosak, az ország tájainak földrajzi, gazdasági viszonyai és történeti sorsának megfelelően. Leszögezi, hogy — ha nem is mechanikusan — ezekhez az adottságokhoz a jövőben is alkalmazkodni kell. Negatívan értékeli a jövő szempontjából a tanyás figyelmet a magyar falunak olyan sajátosságaira is, amelyek feltétlen értékeit jelentik települési hagyományainknak. A tanulmány tehát terjedelméhez és »kuszahalmazos« településtípusokat, de felhívja a képest széleskörű összefoglalása a falvakra vonatkozó településtudományi ismereteknek. A könyv elé kitűzött feladat — mely elsősorban a nagyközönség érdeklődését igyekezett a faluépítészet ügyének megnyerni — nem engedte meg, hogy a megoldatlan részletkérdésekre is kitérjen a tanulmány, amit legfeljebb a szakértők hiányolhatnak. Így néprajzi oldalról fel is vetődött* a falvak Győrffy és Princz szerinti osztályozásának egymás melletti ismertetése, holott a kettő egészen más szempontok és alapok szerinti rendszerezés, és így problematikus egymáshoz való viszonyuk is. A tanulmány a Győrffy-féle, néprajzi szempontból történt tipizálást »formai« osztályozásnak nevezi, a Princz-félét pedig »alaprajzi« szempontból történő tipizálásnak, azonban nem egészen világos a »forma« és »alaprajz« közötti megkülönböztetés alapja. A Princz-féle pár évtizeddel ezelőtt készített osztályozás úttörő volt a maga idejében, azóta azonban túlhaladottnak tekinthető, a Győrffy-féle pedig nem kielégítő, mert sok minden indokolja azt, hogy valamiképpen osztályozni lehessen a két alapvető kategórián (kertes és csűrös településtípusok) belüli változatokat is. Kérdéses azonban egyrészt, az, hogy ennek az osztályozásnak az alapelvei ezt mennyire teszik lehetővé, másrészt ez az osztályozás olyan alapokon történt, amelyek ma már nem képeznek élő funk-

ciókat — de kétségtelen, hogy néprajzi szempontból ezek az alapok még mindig döntő fontosságúak. A Princz- és a Győrffy-féle osztályozás viszonyához az is hozzá tartozik, hogy Princz még nem ismerhette az általa »kusza halmaznak« vagy »sugaras halmaznak« nevezett típusok funkcionális magyarázatát, a kétbeltelkes települési rendszert, pedig éles szemmel észre vette, hogy ez a típus a »legérdekesebb és legeredetibb« eleme a magyar települési rendnek, s hogy legközelebbi rokonai a »turkesztáni nagy síkság városai«. A probléma nehezségére jellemző, hogy sem Princz, sem Győrffy osztályozási kísérlete nem folytatódott, s így jelenleg településeink rendszertanának problémája tulajdonképpen megoldatlan feladat. Erre a kérdésre azért térünk ki kissé részletesebben, mert ez a kérdés a magyar településtudomány elméleti kutatásainak egyik adóssága. Természetesen hiba volna éppen ettől a nagyközönség számára készült könyvtől várni ennek a nehéz elméleti kérdésnek a megoldását. Helyes, hogy a tanulmány nem tér ki a probléma elől, de talán utalni lehetett volna ezeknek az osztályozásoknak a bizonytalanságaira, vagy legalábbis arra, hogy a Győrffy-féle, inkább genetikai, s a Princz-féle, a mai alaprajzot elemző rendszerek — a szemléletmód eltérései miatt — bizonyos mértékig egymással ellentétesek.

Az »Építkezés« című fejezet *Vargha László* munkája. Áttekintést ad az ásatások anyagának felhasználásával a paraszti lakáskultúra fejlődéséről, majd ismerteti a magyar háztípusokat, s azok elterjedési területét. A háztípusoknál hasonló a helyzet, mint a településtípusoknál: rendkívül nehéz, és mind máig megoldatlan a tipizálás problémája. *Vargha László* megemlíti a *Bátky-féle* osztályozás problematikus voltát, és kiemeli, hogy má már a különféle típusok erős keveredése, átalakulása miatt talán nem is lehetséges »a kezdeti kortól napjainkig érvényes típus« meghatározása, de mégis, mivel minden problematikusága mellett ez az egyetlen járható út, ezért ennek alapján ismerteti a különböző tájak háztípusait. Leírja a háztípusok alaprajzi rendszerét, tüzelőberendezését, az idők folytán bekövetkezett változásokat, s utal arra, hogy az anyagnak, szerkezetnek mi volt a szerepe a formai kialakításban. Az adott keretek között részletesen tárgyalja a lakóházak mellett a gazdasági épületeket is, s áttekintést ad a különböző építőanyagok építési technikájáról, s alkalmazási területükről. A tanulmány helyesen mutat rá a hagyományos népi építészet pusztulásának társadalmi okaira, ugyanakkor azonban felhívja a figyelmet az új igényekből származó »figyelemre méltó kezdeményezésekre és törekvésekre« is. Érdekes ezzel kapcsolatban, hogy nem a népi építészet »hagyományairól«, hanem a népi építészetben meglévő »hagyományos változásról«, fejlődésről beszél. A népi építészet szemléletének e tömör megfogalmazása árulja el egyúttal az egész tanulmány szemléletmódját is, amely a »hagyomány« szó sokszor statikus értelmezésével szemben annak történetiségét, s ezen keresztül dinamikáját helyezi előtérbe. A tanulmányt számos felmérési rajz, rendkívül szemléletes távlati metszet (nagyrészt a szerző gyűjtemé-

* Lásd *Barabás Jenő* ismertetését, *Művészettörténeti Értesítő* IV. évf. 4. sz. 331.

nyéből) illusztrálja, amelyek nemcsak a szöveg szakszerűbb részeit teszik érthetővé, hanem azt is elősegítik, hogy a nagy fényképanyagban közölt házak szerkezeti és alaprajzi vonatkozásait is közelebb hozzák az olvasóhoz. Ha tehát nem is lesz e tanulmány alapján az olvasó »szakértője« a magyar falusi házaknak, de kétségtelen, hogy több megértéssel fog viseltetni ezután ez alkotások iránt. Vargha László tudatosan nem foglalkozott e tanulmányban a népi építészet esztétikai problémáival, a formák, arányok, színek stb. kérdéseivel, de megadja a technikai és néprajzi ismereteknek azt a minimumát, amely az alkotások értékeléséhez elengedhetetlenül szükséges.

A népi építészet esztétikai kérdéseivel *Károlyi Antal* tanulmánya foglalkozik, a címe: »Falukép«. Terjedelemre ez a legkisebb része a könyv szövegrészének (alig 7 oldal), de talán ebben van a legtöbb probléma felvetve. Röviden végigfut tekintete a falukon abból a szempontból, hogy a különböző korok építésze hogyan hatott a falu megjelenésére. Figyelemreméltó ebből a szempontból a barokk kastély és falu viszonyának, s a klasszicista építészet nagy hatásának elemzése, vagy az urasági épületek angol romantikája hatásának megemlítése. Néhány probléma ilyen villanásszerű felvázolása mellett ez a fejezet azonban főként kérdéseket vagy megsejtéseket (mint pl. a talpas sövényfonatú ház összerakásával kapcsolatos utalás az előregyártás kérdésére) tartalmaz. Így bár a fejezet címe alapján a tanulmánytól mást várnánk, azáltal, hogy a faluépítészet kérdéseit az építész szemével nézi, sok érdekes gondolattal találkozunk ebben a részben is, melyek mutatják, hogy építészeink milyen irányból közelednek e problémák felé. Minden esetre re-

mélhető, hogy ez az ügy az építészet avatott mesztereinek kezébe kerül előbb-utóbb, és így bekövetkezik az, amit *Károlyi Antal* csak kérdés formájában vetett fel, hogy a falu építésze az egyetemes magyar építészet része lesz.

Mint a Bevezetésből kiderül, a szerzők mind az anyag megválasztásában, mind a problémák behatóbb tárgyalása tekintetében eleve arra korlátozták magukat, hogy csupán a figyelmet hívják fel nemzeti kultúránknak erre a fontos területére, s inkább azt akarták, hogy a képek beszéljenek. A képanyag — mint a kritikákból is látható volt — még a szakemberek körében is meglepetést keltett. Valóban elgondolkoztató, hogy az az öt háztípus, amiről *Vargha László* tanulmánya megemlékezik, milyen gazdag formai változatokban jelentkezik. Gazdag képzeletvilág tárul elénk, szinte példatár arra is, hogy a különböző megoldások a lehetőségeket milyen mértékben tárták fel, s nem egy megoldással találkozunk, melynek ötletessége, szépsége komoly művészi élményt nyújt. Szerencsés gondolat volt a képanyag tájankénti csoportosítása, s elég gazdag az anyag ahhoz is, hogy az ország nagytájain belüli tagozódást is érzékeltetni tudja. A tájékozódást megkönnyíti, hogy a helynevek mellett a közigazgatási beosztás is fel van tüntetve. Jelentős segítséget ad a könyv az épületek megítéléséhez azáltal, hogy a lehetőség szerint közli az épületek keletkezésének pontos, vagy legalábbis hozzávetőleges idejét.

Bizonyos, hogy a könyv hasznosan szolgálta a kitűzött célt: széles körben megismerteti kultúránknak ezt a területét. Kívánatos lenne, hogy minél nagyobb példányszámban kerüljön le a legközelebbi érdekelttekhez, a falvak népéhez is. (*M. J.*)

ÚJ KÖNYVEK

- Betjeman, John: The English Town in the last Hundred Years. Cambridge, 1956.
- Bevan, E. V. and Rees, B. T.: Sewers, Theory, Design, Specification and Construction. London, 1955.
- *Borbíró V.—Valló I.: Győr városépítéstörténete. Budapest, 1956.
- Böer, Wolfgang: Klimaforschung im Dienste des Städtebaues. Berlin.
- Le Corbusier: Oeuvre Complète, 1946—1952. Zürich, 1953.
- Crowe, Sylvia: Tomorrow's Landscape. Architectural Press, 1956.
- *Dercsényi D.—Pogány F.: Pécs. Budapest, 1956.
- Duncan, Otis Dudley and Reiss, Albert J. Jr.: Social Characteristics of Urban and Rural Communities, 1950. New York—London, 1956.
- *Gádos, L.: A lakás méretezése és berendezése. Budapest, 1956.
- Glikson, A.: Regional Planning and Development. Leiden, 1955.
- Grebler, L.: New City Centres in Europe. Columbia University, 1955.
- Greiner, J.—Hoffmann, A.: Fragen der Grünplanung im Städtebau. Berlin.
- Harland, Bartholomew: Land Uses in American Cities, London, 1955.
- Hawley, A. H.: The Changing Shape of Metropolitan America: Deconcentration since 1920. The Free Press, 1956.
- High Paddington: A Town for 8000 People. London.
- Hilbersheimer, L.: The Nature of Cities. Chicago, 1955.
- Hiorns, F. R.: Town Building in History. 1956.
- Hoskins, W. G.: The Making of the English Landscape. 1955.
- House, J. W.: Northumbrian Tweedsidé — The Rural Problem. 1956.
- Housing and Town Planning in Japan, 1956. Ministry of Construction, 1956.
- Housing; Building; Planning: an International Film Catalogue. United Nations, 1956.
- Isard, Walter: Location and Space—Economy: a general Theory Relating to Industrial Location, Market Areas, Land Use, Trade, and Urban Structure. New York—London, 1957.
- Kacer, M. Sz.: Belorusszkaja arhitektura. Minszk, 1956.
- Korn, A.: Die Geschichte formt die Stadt. London, 1955.
- Kosztzer, A.: Das Stadtklima. Braunschweig.
- *A magyarországi művészet története. I. A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Budapest, 1956.
- *Martin, Roland: L'urbanisme dans la Grèce antique. Paris, 1956.
- *Mogey, J. M.: Family and Neighbourhood: Two Studies in Oxford. Oxford, 1956.
- Ortmann, Wolf: Städtebau früher und heute. Düsseldorf.
- *Ortner, Rudolf: Sportbauten. Berlin, 1956.
- Rodwin, Lloyd: The British New Towns Policy. London, 1956.
- *Rouda, W.: Raumprobleme in europäischen Städtebau: München. 1956.
- Scottish Housing Handbook. 3. House Design. Edinburgh, 1956.
- *Studia z historii budowy miast. Warszawa.
- Thomas, William L. (Ed): Man's Role in Changing the Face of the Earth. University of Chicago Press.
- Tihomirov, M. N.: Drevnerusszkie goroda. Moszkva, 1956.
- *Vahlefeld, Rolf—Jacques, Friedrich: Garagen und Tankstellenbau. Berlin, 1956.
- Wolff, J.: Zeitfragen des Städtebaues. München, 1955.

A *-gal jelölt művek a Városépítési Tanszék könyvtárában megtalálhatók.

РЕЗЮМЕ

ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ СЕТИ ВЕНГЕРСКИХ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ

К. Фараго и Е. Майор

Процесс преобразования венгерского сельского хозяйства, — начавшийся с 1945 года общественные и хозяйственные изменения происшедшие в деревнях, выдвигают вопрос: какой метод надо при-мешать в развитии исторически сложившейся сети поселений сельскохозяйственного характера. Не имея общую концепцию развития всей сети сельскохозяйственных поселений страны нет возможности решить вопросы развития отдельных поселений, так как поселения сельскохозяйственного характера по своей величине и структуре охватывают самые разнообразные типы поселений. Проблемы развития их можно решить лишь исходя из единых начал. Решение проблемы возможно лишь помощью комплексного под-хода, принимающего во внимание как преобразование способа производства, так и требования снабжения населения, сети поселений. Статья рассматривает выдвинутые вопросы в двух разделах. В первом разделе рассматриваются основные требования развития поселений сельскохозяйственного характера, а во второй рассматривается современное положение сети сельскохозяйственных поселений и основные принципы их развития.

В первом разделе исследуется какой порядок величины поселений является наиболее благо-приятным с точки зрения крупнохозяйственного производства и рационального снабжения и обслуживания населения и какова концентрация населения в таких поселениях. В связи с ролью крупного сельскохоз-яйственного производства в развитии поселений авторы исходят из отдельных самостоятельных производ-ственно-организационных единиц. В статье излагается благоприятная — в зависимости от их производ-ственной направленности — площадь таких хозяйств и необходимое число сельскохозяйственных рабочих (постоянных и сезонных). Затем в статье рассматривается вопрос необходимого числа производственных пунктов на территории отдельных производственных единиц и требуемая связь этих производственных пунк-тов с центральным поселением. В связи с этим рассматривается вопрос числа населения поселяемого на этих пунктах и вопрос размещения в них населения. В статье авторы устанавливают, что в хозяйствах имеющих сельско-хозяйственную территорию равную площади одного или двух хозяйственных единиц все рабочие могут быть поселены в центральном поселении. Чем выше число единиц в данном хозяйстве, тем больше число рабочих, которых необходимо поселить в дополнительных поселениях.

В дальнейшем рассматривается второй основной фактор развития поселений — влияние обслу-живание и снабжения населения на порядок величины поселения. В связи с этим исходя из важнейших общественных учреждений сельскохозяйственного поселения устанавливается число населения, при котором экономичность создания и работы этих учреждений уже обеспечено и то благоприятное число населения при котором эти учреждения можно уже организовать таким образом, чтобы они могли удовлетворить и повышенные потребности. На основании исследований можно установить что для удовлетворения потреб-ностей на безусловно требуемом уровне необходимое число населения поселения составляет 800—1200 че-ловек. Однако в интересах повышенного удовлетворения потребностей и экономичности работы этих уч-реждений является более благоприятным, если число населения поселения составляет не менее 3000 чело-век. В случае небольших поселений это достигается обслуживанием нескольких поселений одной организацией.

На основании согласования требований сельскохозяйственного производства и обслуживания населения выдвигается вопрос порядка величины сельскохозяйственных поселений. На основании установ-ления числа сельскохозяйственного и обслуживающего населения в зависимости от величины обрабаты-ваемой площади, разрабатываются метод, вычисления общего числа населения посёлка. В дальнейшем рассматривается вопрос в каком отношении распределяется — путем согласования требований производства и снабжения — полное число населения на центральном и на внешних усадьб — при поселениях состо-ящих из разного числа производственных единиц.

Второй раздел статьи дает краткий обзор создавшейся сети венгерских сельскохозяйственных поселений, а затем рассматриваются важнейшие особенности состояния сети поселений с точностью ра-йонного масштаба дается размер территории отдельных сельскохозяйственных поселений: излагается величину пашни и общая величина территории, а также распределение населения относительно одного поселения; число работающих в сельском хозяйстве и общее число населения в среднем на один посёлок. Кроме этого рассматривается распределение сельскохозяйственного населения в центральном посёлке и в усадьбах или производственных пунктах. На основании величины поселений и распределения населения на территории посе-

ления можно определить характерные категории сельскохозяйственных поселений. В статье различаются на основании величины площади и численности населения категории мелких, небольших, средних, крупных и огромных сёл. Принимая во внимание существующую распределения населения можно отличать 9 разных типа поселений. На основании проведенных исследований в статье определяется распределение этих типов поселений по территории всей страны.

В заключение, прилагая достигнутые результаты, авторы приводят вопросы, возникающие в связи с развитием сети поселений в местностях характеризуемых разными типами поселений и делает предложения на их решение. По данным статьи в местностях характеризуемых сёлами средних размеров, специальные проблемы развития не возникают ни с точки зрения производства, ни организации обслуживания населения. В местностях с мелкими и небольшими сёлами в интересах обслуживания населения и рациональной организации крупного производства, показывается целесообразным создание районов состоящих из нескольких поселений. В местностях с крупными и огромными сёлами, в интересах рациональной организации производства, а также вследствие большого числа населения на внешних пунктах (усадебях, производственных), может оказаться необходимым создание новых поселений средней величины, вследствие этого в этих местностях характер поселения в известной степени также может измениться.

ВОССТАНОВЛЕНИЕ ХОМОРУДА

П. Понграц

В марте 1956-го года на южном участке реки Дунай между городом Бая и южной границей страны паводок с ледоходам в многих местах прорвал защитные плотины. Остров Мохач находящийся на восточном берегу Дуная, между Бая и границей, заселённый хуторами и формирующимися сельскохозяйственными сёлами, был затоплен разрушительным наводнением. Большинство зданий, построенных из традиционного здесь строительного материала (саман, плетенные стены) были уничтожены ледяным паводком, только кирпичные и бетонные здания уцелились.

Работы по восстановлению начались немедленно после наводнения. Кафедра градостроительства приняла на себя обязательство разработки проекта села Хоморуда находящегося в южной части острова.

Проект планировки и застройки территории нового села разрабатывался на основании районного исследования связанных с ней территорий и обследования местных условий. Целью было поставлено построение нового села частично обеспеченного общественными учреждениями и коммунальным обслуживанием, могущего принять население разрушенного поселения а также и прекращаемых хуторов. Месторасположение, структурная система и застройка нового посёлка, определились возвышениями рельефа-оставшимися после прохождения вод — поднятыми частями остатков старого русла реки Дуная.

Численность населения определялась числом населения поселения до наводнения, а также повышением численности населения вследствие нового заселения и ожидаемого роста.

Проектируемое поселение будет сельскохозяйственного характера. При поселении имеется МТС с 25 машинами, расширяемая по перспективному плану до 50 машин. На обработанной площади располагаются коллективные и единоличные хозяйства. В внутренней территории села для каждого дома предусматривается с средним участок в 600 кв. сажен и приусадебный участок площадью 800 квадратных сажен.

Застройка поселка разнообразная. Центры расположены по дорогам ведущими в соседние поселения. На местах соединения дорог с трех направлений образуется центр управления, находящийся в связи с культурным и торговым центром (рынком) расположенным на главному пути.

Для защиты поселения строится круговая система плотин. С севера, откуда в большинстве случаев наводнение угрожает село, засаженная лесная полоса обеспечивает его защиту.

Приближающееся к заканчиванию строительство села, которое выполнялось по современным принципам сельского строительства.

ZUSAMMENFASSUNG

FRAGEN DER ENTWICKLUNG DES UNGARISCHEN LANDWIRTSCHAFTLICHEN SIEDLUNGSNETZES

K. Faragó und J. Major

Die seit 1945 sich im Gange befindliche Umwandlung der ungarischen Landwirtschaft, die in den Dörfern eingetretenen gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Änderungen werfen die Frage auf, welche Verfahren zur Entwicklung des geschichtlich entstandenen Systems zu befolgen sind. Solange über die Förderung des ganzen landwirtschaftlichen Siedlungsnetzes keine umfassenden Vorstellungen zur Verfügung stehen, können nämlich die Fragen der Entwicklung der einzelnen Siedlungen weder beantwortet, noch gelöst werden, weil Siedlungen landwirtschaftlichen Charakters bezüglich Grösse und Gefüge die allerverschiedensten Typen aufweisen und die Förderungsprobleme nur auf einheitlicher Grundlage geklärt werden können. Dies ist nur unter Zuhilfenahme einer solchen komplexen Betrachtungsweise denkbar, welche die Umwandlung der Produktionsmethode, die Versorgungsansprüche der Bewohnerschaft und die Besonderheiten des Siedlungsnetzes gleicherweise berücksichtigt. Der Aufsatz behandelt die diesbezüglichen Probleme in zwei Teilen. Der erste Teil befasst sich mit den grundlegenden Erfordernissen der Förderung landwirtschaftlicher Siedlungen, der zweite Teil untersucht die derzeitige Lage unseres landwirtschaftlichen Siedlungsnetzes und behandelt die Anwendung der im ersten Teil ausgestalteten Grundprinzipien.

Der erste Teil untersucht, welche Ordnungsgrösse der Siedlungen vom Gesichtspunkte der Grossbetriebsproduktion und der zeitgemässen Versorgung der Bewohnerschaft die günstigste sei und welches Ausmass in denselben die Konzentration der Bewohnerschaft erreichen soll. Es wird im Zusammenhange mit der Rolle der landwirtschaftlichen Grossbetriebsproduktion bei Entwicklung der Siedlungen von der Grundeinheit der Betriebsorganisation: von der Betriebseinheit ausgegangen. Es folgt die Erörterung der vom Produktionsprofil abhängigen günstigen Geländeausdehnung, der Anzahl der nötigen landwirtschaftlichen Arbeitskräfte (mit Unterscheidung der ständigen und der Saisonarbeiter). Hierauf untersucht der Aufsatz, welche Art der Niederlassungen auf dem Gebiet der Betriebseinheit zur Inbetriebhaltung nötig sind und in welcher Verbindung dieselben mit der Zentralsiedlung zu stehen haben. In diesem Zusammenhange beschäftigt sich der Aufsatz auch mit den Ordnungsgrössen- und Unterbringungsfragen der in den Betriebssiedlungsorten (Aussenbezirken) anzusiedelnden Bewohnerschaft. Es wird festgestellt, dass bei jenen Wirtschaften, deren Anbaufläche dem Ausmass von ein oder zwei Betriebseinheiten gleich ist, sämtliche Arbeitnehmer in der Zentralsiedlung untergebracht werden können. Je grösser die Anzahl der Betriebseinheiten ist, desto höher wird die Verhältniszahl derjenigen Arbeitnehmer sein die in den Ergänzungssiedlungen unterzubringen sind.

Des weiteren wird der andere grundlegende Faktor der Förderung, der auf die Ordnungsgrösse der Siedlungen wirkende Einfluss der Versorgung der Bevölkerung behandelt. In diesem Zusammenhange wird von den allerwichtigsten kommunalen Einrichtungen und Anlagen der landwirtschaftlichen Siedlungen ausgehend jene Bewohnerzahl bestimmt, bei welcher deren wirtschaftliche Verwirklichung und Inbetriebhaltung ermöglicht wird, das heisst jene günstigen Einwohnerzahlen, bei welchen diese Institutionen so organisiert werden können, dass sie auch zur Befriedigung höherer Ansprüche taugen. Auf Grund durchgeführter Untersuchungen ist eine Einwohnerschaft von 800—1200 Köpfen nötig, um die Ansprüche auf einem unbedingt erwünschten Niveau zu erfüllen, jedoch ist es im Interesse einer wirtschaftlichen Versorgung auf einer höheren Stufe günstiger, wenn die Einwohnerzahl der Siedlung zumindest 3000 Köpfe beträgt. Bei kleineren Siedlungen ist dies auf die Weise erreichbar, dass die Versorgung mehrerer Siedlungen eine gemeinsame Organisation erhält, die Siedlungen also einen Kreis bilden.

Auf Grund der Zusammenstimmung von landwirtschaftlichen Produktions- und Versorgungsgesichtspunkten tauchen Fragen der Ordnungsgrösse landwirtschaftlicher Siedlungen auf. Deswegen wird im Aufsatz in Abhängigkeit von der Anbaufläche unter Festsetzung der Kopffzahl der landwirtschaftlichen und Bedienungs-Einwohnerschaft ein zur Errechnung der Gesamteinwohnerschaft entsprechendes Verfahren ausgearbeitet. Im weiteren wird untersucht, in welchem Verhältnisse sich im Falle von aus Betriebseinheiten verschiedener Anzahl bestehenden Siedlungen die Gesamteinwohnerschaft — durch Zusammenstimmung der Produktions- und Versorgungsansprüche — auf die Zentralsiedlung und auf die Betriebssiedlungen verteilt.

Der zweite Teil des Aufsatzes gibt eine kurze Zusammenfassung der Ausbildung des ungarischen landwirtschaftlichen Siedlungsnetzes und untersucht die wichtigsten Eigenheiten des Siedlungsnetzes. Die Kartenaufnahme bezüglich der Flächenverhältnisse der landwirtschaftlichen Siedlungen sind darin mit einer bezirksweisen Detaillierung durchgeführt, d. h. die Grösse der auf eine Siedlung fallenden Ackerfläche und des Gesamtgebietes, ferner der Bevölkerungsverhältnisse: der Zahl der auf eine Siedlung fallenden landwirtschaftlichen Werktätigen und der Gesamteinwohnerzahl, schliesslich werden die Unterbringungsverhältnisse der landwirtschaftlichen Einwohnerschaft in den Innen- und Aussenbezirken untersucht. Auf Grund der Ordnungsgrössenverhältnisse der Siedlungen und der Verteilung der Einwohner auf dem Gebiet der Siedlung können die charakteristischen Kategorien der landwirtschaftlichen Siedlungen bestimmt werden. Der Aufsatz unterscheidet je nach dem Gebiet und der Bevölkerungsgrösse Kategorien von Zwerg-, Klein-, Mittel-, Gross- und Riesen-Dörfern. Unter Berücksichtigung der aus der Verteilung der Bevölkerung sich ergebenden Varianten können insgesamt 9 Typen festgestellt werden. Unter Zugrundelegung der vorangehenden Untersuchungen ermittelt der Aufsatz, wie sich diese Typen auf dem Gebiete des Landes verteilen.

Zum Schluss beschäftigt sich der Aufsatz als Anwendung der erzielten Ergebnisse mit den Problemen die infolge der Entwicklung des Siedlungsnetzes innerhalb der durch Siedlungen verschiedener Typen charakterisierten Regionen auftauchen und macht zugleich Vorschläge zu deren Lösung. Demzufolge treten in den durch mittelgrosse Dörfer charakterisierbaren Gegenden keine besonderen Entwicklungsprobleme auf, weder vom Gesichtspunkt der Produktion, noch von dem der Organisation der Versorgung. In den Zwerg- und Kleindörfer-Gegenden erscheint im Interesse der Versorgung der Einwohner und möglicherweise der rationellen Organisation einer Grossbetriebsproduktion die Zusammenfassung mehrerer Siedlungen zu Bezirken als zweckmässig. In Gross- und Riesendorf-Gebieten kann sich schliesslich wegen der rationellen Organisation der Produktion und wegen der grossen Zahl der Aussenbezirksbewohner auch die Errichtung neuer, mittelgrosser Siedlungen für notwendig erweisen, wodurch sich in diesen Gegenden auch die Charakteristik des Siedlungsnetzes in einem gewissen Masse verändern kann.

WIEDER AUFBAU DES DORFES HOMORUD

P. Pongrácz

Im südlichen Donauabschnitt verursachte im März 1956 das Eishochwasser zwischen der Stadt Baja und der südlichen Landesgrenze an mehreren Stellen Dammbüche. Das verheerende Hochwasser überschwemmte die mit verstreuten Einzelgehöften, in Bildung begriffenen Gehöftemittelpunkten und Dörfern besiedelte Mohács-Donauinsel am Ostufer der Donau, zwischen Baja und der Landesgrenze. Die Mehrzahl der aus traditionellen Baumaterial (Lehmbau, Reiswerkbau) errichteten Bauten fielen dem Eisgang zum Opfer, bloss die Ziegel- und Betonbauten blieben erhalten, sofern sie nicht unmittelbar der vernichtenden Kraft des Eisganges ausgesetzt waren.

Die Aufbauarbeit begann bereits unmittelbar in den Tagen nach dem Hochwasser. Der Lehrstuhl für Städtebau übernahm die Anfertigung des Plans der im Südteil der Insel befindlichen Gemeinde Homorud.

Der Geländeverwendungs- und Bebauungsplan stützte sich auf die regionale Untersuchung der in Betracht kommenden Geländeteile und auf die Vermessung der örtlichen Gegebenheiten. Das Ziel war der Aufbau eines neuen Dorfes das an der Stelle der verwüsteten Siedlung die Bewohner der zerstörten Einzelgehöfte in sich aufnimmt und mit kommunalen Einrichtungen und Betrieben teilweise versehen ist. Ort, Konstruktionssystem und Gelände Verwendung wurde durch die nach Abfluss der Hochflut erkennbaren Rücken — die höheren Staubänke des alten Donaubettes — bestimmt.

Die Einwohnerzahl wurde durch die Bewohnerzahl der Siedlung vor der Überschwemmung, die anzusiedelnde Bewohnerschaft und im Laufe der Entwicklung zu erwartenden Zuwachs bestimmt.

Die geplante Siedlung hat landwirtschaftlichen Charakter. Sie verfügt über eine Maschinenstation mit 25 Kraftmaschinen, welche perspektivisch auf 50 Kraftmaschinen ergänzt werden soll. Auf ihrem Anbaugelände befinden sich sowohl Genossenschafts-, als auch individuelle Wirtschaften. Im inneren Gebiet des Dorfes sind als Hausgrundstücke durchschnittlich je 600 Quadratklafter und weitere 800 Quadratklafter für Hauswirtschaft vorgesehen.

Die Bebauung der Siedlung ist abwechslungsreich: erstens kammartig, dann kommen Sägezahnvarianten der kammartigen Bebauungsweise und drittens halbgeschlossene Reihenhäuser vor. Die Dorfzentren befinden sich an den zu Nachbarsiedlungen führenden Strassen. Dort, wo die aus drei Richtungen zusammenlaufenden Strassen sich treffen, entsteht das Verwaltungszentrum, welches mit dem an der Hauptverkehrsstrasse befindlichen Kultur- und Handelszentrum (Marktplatz) in Verbindung steht.

Zum Schutz der Siedlung wird ein Ringdammsystem erbaut. In nördlicher Richtung, aus welcher das Dorf durch Hochwasser meistens bedroht wird, bildet ein durch Aufforstung errichteter Gürtel eine Schutzzone.

Der sich dem Ende nähernde Wiederaufbau des Dorfes erfolgt unter Anwendung der für Dorfbau festgesetzten Prinzipien und liefert derart die Möglichkeit zur praktischen Überprüfung derselben.

SUMMARY

SOME ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF HUNGARIAN AGRICULTURAL SETTLEMENTS

by K. Faragó and J. Major

The continuous transformation since 1945 in Hungarian agriculture as well as the social and economic changes in the villages raise the question of establishing adequate methods, by which the network of our agricultural settlements evolved during the last centuries should be further developed. It must be pointed out that no development of any kind of agricultural settlement can be outlined, if there is no comprehensive development-plan, as to the entire network of our agricultural settlements, which present the most different types, as regards extent and structure; consequently their development cannot be planned but on unified fundamental principles. The solution may be accomplished by a complex survey only, considering both the transformation of methods of production and the demands of the population as well as the characteristics of the network of settlements. The paper discusses these problems in two parts. In the first part the fundamental requirements concerning the development of agricultural settlements are dealt with, whereas in the second part the present state of the network of agricultural settlements is being investigated, applying the fundamental principles derived in the first part of the paper.

The first part deals with the most advantageous size of the settlement both for large-scale production and up-to-date supply of the population, including the degree of concentration of the population in these settlements. Investigating the role of large agricultural farms in the development of settlements, a start is made from the basic unit of the agricultural plant. The paper indicates the extent of the area — depending on the profile of production — which is most advantageous for the various types of production, stating also the required labour. Difference is made between permanent and seasonal workers. The paper also investigates the categories of settlements required to the operation at the area of plants-units and the connection, these plants ought to have with the central settlement. In that respect it deals with the number of people to be settled on the outskirts i.e. on those operating plants, furthermore with the accommodation of these people.

It arrives to the conclusion that in case the area of the farm coincides with that of one or two units of operation all of the workers may be settled at the centre. The greater the number of plant-units, the higher the proportion of workers to be settled on the additional settlements.

In the following another fundamental factor of development is being discussed: the effect of supply on the size of settlements. Beginning with the most important public institutions and establishments of agricultural settlements the paper gives the favourable number of people, by which the profitable erection and operation thereof is ensured i.e. at which the above utilities may meet a higher degree of demands. The investigations proved that in case of settlements of 800—1200 inhabitants requirements may be met with a satisfactory level. In the interests of better supply with less overhead costs however the settling of at least 3 thousand people proved to be advantageous. In case of smaller settlements the same result might be attained by creating a collective organization consisting of several settlements forming a district.

In order to coordinate the points of production and that of supply, the problem of the size of agricultural settlements is arrived at. The paper outlines the method of calculating the total number of people to be located on a settlement, plotting the number of agricultural workers and that of helping hands against the area of arable land. The paper also investigates the problem of the distribution of the entire population of a settlement between the central settlement and the various operating plants, coordinating the demands on production and supply.

The second part of the paper renders a short account on the evolution of the network of Hungarian agricultural settlements, investigating its most important present features. Going into the detail problems of districts, it shows the territorial characteristics of agricultural settlements on the map: the relation between arable land and the entire area per settlement, the number and division of inhabitants, the relation between the total number of inhabitants and those working in agriculture per settlement. It investigates further the settling of inhabitants in the centres and on the outskirts. On the basis of the extent of the land as well as the settling of its inhabitants the different categories of agricultural

settlements can be determined. Based on the above definitions the settlements can be classified into the following groups: hamlets, small, medium, large and giant villages. With regard to the settling of the population nine different categories can be stated. The paper also examines the scatter of these categories throughout the country. On basis of the results obtained the paper discusses the problems arising from the development of the network of agricultural settlements, characterized by the various types in different parts of the country. Suggestions are made as regards the solution of the problems mentioned.

In zones characterized by villages of medium size no problems arise, neither of production nor of supply-organization point of view. In the regions of hamlets and small villages it may prove useful to collect more settlements into one district in order to obtain a rational supply of the population and a rational production on the level of a large-scale plant.

In zones characterised by large and giant villages, both rationalization of production and the great number of people living on the outskirts may necessitate the establishment of new medium size settlements, which may alter the features of settlement-network in those regions considerably.

RECONSTRUCTION OF HOMORUD

by P. Pongrácz

In March 1956 the icy-flood of the Danube resulted on several points of the southern reach, between Baja and the southern frontier of Hungary, a breach in the dikes. The »Isle of Mohács« is situated on the eastern bank of the river, between Baja and the frontier. This island was inhabited by scattered farms, hamlets, farm centres in the state of evolution and some villages. The majority of all kinds of buildings, built of the traditional building materials (mud walls, sundried unburnt bricks) became victims of the icy flood. Only brick- and concrete-built houses could resist, if they were not exposed directly to the demolishing force of the drifting ice.

Reconstruction started a few days after the inundation. The Chair of Town Building at the Technical University of Building, Civil and Transport Engineering took it on to prepare the reconstruction-plans of the village of *Homorud*, situated in the southern part of the island.

The plan of the use zoning and layout of the new village is based on the regional investigation of the different parts of its area and on a detailed survey of site conditions. The object has been: to build a new village instead of the destroyed settlement, which was to take in the inhabitants of the previous system of scattered, isolated farms which became victims of the flood and were going to cease to exist. The new village should also be provided to a certain extent with public institutions and public facilities. The location of the new settlement, its structure and the utilization of its area have been determined by the flood level showing the higher ranges of the former river bed of the Danube.

The number of inhabitants has been determined on basis of the former population as well as on the increase to be expected in the course of development.

The planned settlement is of agricultural character. There is an agricultural machine station disposing of 25 power machines, a number which will be increased to 50 in the future. The cultivated land of the village is divided among cooperative and individual farms. In the interior part of its areas of about 645 sq. fathoms for housebuilding and country-yard and to each house an additional land of about 860 sq. fathoms for gardens are provided.

The layout of the settlement shows several variations: the fronts are partly comb-like, partly of the serrated type of the former and partly semi-close to each other. The centres are located along the roads leading to the neighbouring settlements. The administrative centre is formed at a point, where roads coming from three different directions meet, and is connected to the cultural and business centre (market), situated along the local main road.

In order to protect the settlement from further inundations a circular levee will be built. As the settlement is generally threatened by floods from north a zone of protective forest belt will be established in the northern region.

The reconstruction of the village is drawing to its end. It will be erected on principles developed by village-architecture and thus the new village may render the possibility of controlling the results in practical life.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Faragó Kálmán—dr. Major Jenő: A magyar mezőgazdasági településhálózat fejlesztésének kérdései</i>	3
<i>Pongrácz Pál: Homorud újjáépítése</i>	39
Könyvismertetés:	
Borbíró—Valló: Győr városépítéstörténete (<i>Ihrig Dénes</i>).....	49
A magyar falu építészete (<i>M. J.</i>)	50
Új könyvek	53
Idegennyelvű ismertetés	55

A kiadásért felelős a Tankönyvkiadó Vállalat igazgatója
1957

Kiadásra előkészítette: dr. Rochlitz József

Műszaki vezető: Horváth János

Műszaki szerkesztő: Vízkelety József

A kézirat a nyomdába érkezett: 1957 július. Megjelenés: 1957 szeptember.

Példányszám: 600

Terjedelem: 8 (A/5) ív

Ábra: 30 + 1 melléklet

Készült: lino szedéssel, íves magasnyomással az MNOSZ 5601-54 és az MNOSZ 5602-55 szabványok szerint.

Szegedi Nyomda V. 57-2689

Felelős vezető: Vincze György